

IUSTITIA KIRÁNDUL

TANULMÁNYOK
A »JOG ÉS IRODALOM« KÖRÉBŐL

SZERKESZTETTÉK :

FEKETE BALÁZS
H. SZILÁGYI ISTVÁN
KÖNCZÖL MIKLÓS

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
az Apostoli Szentszék Könyvkiadója
Budapest 2009

A kötet megjelenését támogatták:

Debreceni
Egyetem
Állam-
és
Jogtudományi
Doktori
Iskola

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jogbölcseleti Tanszék
Államelméleti Munkacsoport

Lektorálta Kiss Anna.

A borítón H. Szilágyi István *Iustitia kirándul* című, Jan Saudek
fotográfiájának felhasználásával készített képe látható.

© A szerzők, 2009

© A szerkesztők, 2009

ISBN 978 963 277 172 4

Szent István Társulat
H-1053 Budapest, Veres Pálné utca 24.
Felelős kiadó: Dr. Rózsa Huba alelnök
Felelős kiadóvezető: Farkas Olivér igazgató
Tördelte Könczöl Miklós
L^AT_EX 2_ε[MikTeX 2.7] rendszeren
Betűtípus: *Computer Modern Roman* 10 pt

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ	7
NAGY TAMÁS	
Egy arkangyal viszontagságai a szocializmusban. Hajnóczy Péter <i>A fűtő</i> című elbeszélésének egy lehetséges olvasata	9
HÖRCHER FERENC	
Csalás és megcsalás. A szabályok áthágása és a férfi-nő kapcsolat természete Ottlik Géza <i>Hamisjátékosok</i> című novellájában	41
HORVÁTH ATTILA	
Mikszáth Kálmán „különös” házassági históriája	53
FEKETE BALÁZS	
A nyugati jog vágyálma. Jogi rétegek Szolzszenyicin <i>Gulág szigetcsoport</i> című művében	59
TALLÁR FERENC	
Regényköltészet Szkotoprigonyevszkben. A tárgyalás témája Dosztojevskij <i>A Karamazov testvérek</i> című regényében	73
SOMLAI DOROTTYA	
Jog a realista regényben. Két Balzac-regény jogszociológiai aspektusai	81
KÖNCZÖL MIKLÓS	
Két per leírása Gerald Durrellnél	101
H. SZILÁGYI ISTVÁN	
Egy előre bejelentett gyilkosság krónikája: visszatekintés	111
JANY JÁNOS	
Dimnah pere	133

P. SZABÓ BÉLA	
Papinianus a színpadon.	
A jog mártírja vagy modern példakép?	153
FALUSI MÁRTON	
Jog és irodalom Magyarországon 1990 előtt és után, avagy egy termékeny diszciplináris hasonlat	199
CSERNE PÉTER	
Szerződésértelmezés hermeneutika és jogpolitika között. A <i>contra proferentem</i> szabály	209
FRIVALDSZKY JÁNOS	
Jogtudomány és diszkurzivitás a középkorban a kortárs olasz jogfilozófiai kutatások fényében	229
A KÖTET SZERZŐI	271

*Jogtudomány és diszkurzivitás a középkorban
a kortárs olasz jogfilozófiai kutatások fényében**

FRIVALDSZKY JÁNOS

A jogtudósok a késő középkorban a modern kortól eltérően nem állam alkotta törvényszövegeket alkalmaztak az egyedi esetekre, hanem a jogi szövegek szakértőiként az értelmezés olyan eszközeit bontották ki, amelyek a klasszikus retorikai és dialektikus hagyományból származtak. A jogi szövegre alkalmazott dialektikus módszerek a diszkurzivitást örökölték meg a retorikai hagyományból. A kor vezető gondolkodásmódjává vált jogi érvelés kivált a retorikából, amiáltal a retorika pregnánsabb társadalomalkotó karakterét el is veszítette. A jogi szövegre adaptált dialektikus érvelés középpontba állító jellege – a retorikai hagyomány diszkurzivitásából is merítve – még akkor is a szillogizmusok vitáját érvényesítette, amikor a szöveg individuális rendszerező megértésére törekedtek a glosszátorok. Mindeközben a szövegértelmezés jogászai skolasztikus módja a tudományos gondolkodásmód fő mintáját alkotta a késő középkorban olyan diszciplínák esetében, amelyeknek szintén volt tekintéllyel rendelkező alapszövegük (teológia, filozófia).

A retorikailag orientált dialektikus jogi gondolkodás révén a szöveg értelmezésének diszkurzív hagyománya olyannyira erős alapra építette a jogi tudományos gondolkodást annak kezdetén, hogy aki a modern jogpozitivisták hagyományát maga mögött kívánja hagyni, az nemcsak a jogi gondolkodás esztetizáló posztmodern kortárs törekvései felé veheti az irányt, ahol a jogi szövegnek alternatív igazságosság-igények szerint adható a társadalmi diskurzus szövedékeinek megfelelően szinte bármiféle (esztétikai) tartalom, hanem a glosszátorok jogi érveléséhez és szövegértelmezéséhez úgy közelíthet, hogy közben tudja, az igazságosság és a méltányosság jogászai jelentésadásai a társadalmi gyakorlati igényeket úgy képesek kielégíteni, ha közben azok tartalmáról a jogi szöveghez kötötten folyik jogászai diskurzus.

Úgy véljük tehát, hogy nem az igazságosság szubjektív és olykor politikai felhangokra is nyitott jelentésadásainak esztetizáló gondolkodásmódja a helyes kiút a jogpozitivismus zsákutcájából, hanem a későközépkor gondolkodásmódja,

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

amely úgy volt szöveghez kötött értelmezésében, hogy közben a római jogi örökség nyomdokán a méltányosság gondolata orientálta annak alakulását.

I. Bevezetés

Jelen tanulmányban egyrészt azt kívánjuk elemezni, hogy a késő középkorban a skolasztikus dialektikus gondolkodásmód miként bírt önmagában olyan „jogias” strukturális jellemzőkkel, amelyek arra tették alkalmassá, hogy az ekkor eleve retorikai-dialektikus ismérvekkel rendelkező jogi gondolkodásmóddal találkozáskor a kor kultúráját meghatározó gyakorlati filozófiát megtermékenyítve, a társadalmi kommunikáció alapmintájává és így a társadalom egyik fontos kötőszövetévé váljon. A kor gondolkodásmódját valamiképpen uraló jogi gondolkodásmód tekintetében pedig azt igyekszünk majd kimutatni, hogy az kontroverzián alapuló természetéből fakadóan a dialektikus érvelési módot a leginkább kiteljesítve nemcsak episztemológiai példát szolgáltatott más tudományoknak a valóságfirtatás minkéntjére, hanem a jogászok maguk is az igaz és a hamis megkülönböztetésének a legmagasabb szintű művészetét gyakorolva, törvényértelmezésükben mindig tekintettel voltak a méltányosság mint a teljesebb igazságosság szempontjaira, amelyet a dialektikus érvelés diszkurzív eszközeivel kerestek. A dialektika tehát késő középkori értelmében olyan társas-társadalmi tevékenység,¹ kvalitatív érvelési mód,² mely az emberi kapcsolatok minőségét, végső soron a méltányosságot és az igazságosságot szolgálja. Az így felfogott jogi gondolkodásmód – tág értelmében – ekképpen vált a gyakorlati filozófiának, de a tudományos vizsgálódásnak is mintájává.³

A *logica nova* előretörése a szillogizmusok tanával, a rendszerképző elemek fokozottabb megjelenésével kétségtelenül jelentős változást eredményezett, de egy ideig⁴ még nem olyant, amely a jogi gondolkodásmód kontroverzián alapuló és valószínűségeire orientálódó jellegén alapvetően változtatott volna. A dialektikus skolasztikus módszer, akárcsak korábban a retorikai is, a jogvita lezajlásának és logikájának a mintáit vette alapul, ami a filozófiai valóságfirtatásra is alkalmas módszernek bizonyult.⁵ A *disputa*⁶ és a *quaestio* logikájára épülő, diszkurzíve struktúrázó gondolkodásmód konstitutív eleme maradt a jogi, valamint a teológiai és a filozófiai gondolkodásnak is az egész középkorban, de Aquinói Szent

¹ A. Giuliani: *La controversia, contributo alla logica giuridica*. Pubblicazioni dell'Università di Pavia, Pavia 1966. 148–149.

² „Egy »jogilag« elkötelezett dialektika a kontroverzia logikája, a minőség problémáinak a metodológiája.” Giuliani: i. m. 94.

³ H. J. Berman: *Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1995, 151–164.

⁴ Alessandro Giuliani a fordulat időpontjaként 1250-t jelöli meg. Giuliani: i. m. 142.

⁵ Giuliani: i. m. 82.

⁶ A kor kultúráját jól fémjelző *liberaliter disputare* kifejezés mögött rejlő középkori gyakorlatot illetően így fogalmaz Manlio Bellomo: „Mindenhol és mindenről vitatkoztak, az iskolában és azon kívül, az órán vagy külön erre szánt gyűléseken, valóságos és képzelte témákról, derűsen és konok módon.” M. Bellomo: *Saggio sull'università, nell'età del diritto comune*. Il Cigno Galileo Galilei, Roma 1999. 57.

Tamásig biztosan.⁷ A kommentátorokig a joganyag analógiás fejlesztésekor dialektikus vitában alkalmazott *szillogizmusok vitája* jött létre, s a szillogizmusban rejlő deduktív mozzanat nem válhatott egy belülről zárt axiomatikus rendszerképzés logikai alapjává. De ilyen mértékű szisztematizáció természetesen a kommentátorokkal sem valósult meg. Egy ismeretanyag tudományá szervezéséhez szükséges, a tudásterület saját és első elveinek megtalálására és az abból való következtetések levonására irányuló törekvések a kontroverzián alapuló jelleget nyilvánvalóan a háttérbe szorították, de nem hatálytalanították a jog tudásának *ars*-jellegét, mely anyagát az emberi viszonyokban rejlő elvekből veszi, még a kommentátoroknál is.

II. A logica vetus fogalmához

A dialektika egyik fő jogi forrásvidékét és annak jellegét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy e módszer Cicerónál nem csak a jog anyagának tudományosabb rendszerezését tette lehetővé, hanem a jogi tudás a gyakorlati filozófia praxisához lényegileg kötődve, azaz a helyes és jó élet megvalósítására törekedvén, a dialektika fogalmi rendszerezése az interszjektív keresett – a jogvita retorikai logikája szerint strukturált – érveket is eredményesebbé teszi. A dialektika ezen kettős – azaz *fogalmi rendszerező* és *diszkurzív érvekereső* – értelme és jellege tehát már megvolt Cicerónál,⁸ de ezen egymást erősítő – olykor antinomikusságában egyoldalúságot is magában rejtő – kettőség végigkíséri az egész középkori jogi gondolkodásmód alakulását is. Cicero, bár célul tűzte ki a római jog dialektika eszközeivel való rendszerezését, biztos állítható, hogy azt teljes egészében mégsem végezte el, miközben a cicerói középkori örökség inkább a retorika hagyományához kötődik, semmint a tudományos rendszerezés – szintén – cicerói hagyományához.⁹ A retorikailag orientált dialektikus örökség tekintetében ter-

⁷ Egy ellenkező, a heteronómiát és az axiomatikus rendszergondolatot Szent Tamás teológiai és filozófiai gondolkodásmódja tekintetében középpontba állító vélemény megfogalmazása: Varga Cs.: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Szent István Társulat, Budapest 2006. 129–133. Ellentétes véleményen van H. Coing: *A jogfilozófia alapjai*. Osiris, Budapest 1996. 171–172. Pattaro a jogelvek és a jogi érvelés természetét vizsgáló elemzésében a deduktív és a prudenciális elemek együttes jelenlétére mutat rá a Szent Tamás-i természeti törvényt taglaló forráshelyeket vizsgálva. Pattaro Szent Tamást elemezve különbséget tesz a természeti törvény első elvének megismerési, *felfedezési* módja és az abból következő szabályok, előírások *igazolási* módja között. Az előbbi evidens, miként a spekulatív ész első elve, az utóbbiak tekintetében pedig vannak *közvetlen (deduktív) következtetések* révén fakadó előírások, amelyek közvetlenül a természeti törvény kötelező erejével bírnak, és vannak olyanok – ezek adják a pozitív jog előírásainak nagy többségét – amelyek *közlelebbről határozzák meg* a természeti törvény elveit a kontingens társadalmi-történeti körülményeknek megfelelően. Ez utóbbi a „gyakorlati értelem”, mint „gyenge értelem” és mint a prudenciális tudás tereuma. E. Pattaro: *Introduzione al corso di filosofia del diritto II*. Cooperativa Libreria Universitaria Editrice, Bologna 1993. 514–531.

⁸ Ld. Frivaldszky J.: *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*. Szent István Társulat, Budapest 2007. 77–89.

⁹ A cicerói *Topica* eszközzrendszere a XII. századig a retorika hagyományához kötötte a jogi gondolkodást. „[A] *Topika* hasonló módszerrel él, mint a jogászok által használt kontroverzia: ezt érezte meg jól Cicero, mikor a *Topikát* a jogtudósok használatára javallotta.” M. Villey:

mészetesen nem csak Ciceróról, hanem klasszikusok egész soráról kell szólnunk, akiknek hatása a glossátorok gondolkodásán is megmutatkozik a *logica vetus* formájában a XII. század első felében. A dialektika ekkoriban a *trivium* körébe tartozott és a *logikával* volt azonos egészen a XIII. századig. Majd csak az utóbbi században válik szét a két fogalom oly módon, hogy a dialektika a csak valószínűségi érvek területére korlátozódik.

A korábbi enciklopedikus-rendszerező tudáshoz képest a – nemsokára bemutatandó – *distinctio* eszköze nagy előrelépést jelentett. Irnerius új módszerének megjelenéséig ugyanis a jog a *trivium* keretében került oktatásra, bármiféle diszciplináris megkülönböztettség nélkül. Egészen pontosan a *trivium* egyik ágát jelentő *retorika* keretén belül oktatták a grammatika és a dialektika mellett.¹⁰ A *trivium* „művészeteit” összességében *artes sermocinales*nek¹¹ hívták, vagyis a beszéd művészeinek.

Az Irnerius korában használatos *logica vetus* a VI. századból szinte változatlan formában öröklődött tovább. A dialektika anyagának változatlansága a dialektika alapvető szabályainak lényegi változatlanságát eredményezte egészen körülbelül a XII. század közepéig. A dialektika anyagát¹² Porphüriosz *Eiszagógéjából*, az arisztotelészi – Boethius fordításában hozzáférhető – *Categoriaeből* (*Katégoriák*) és a *De interpretatione*ből (*Herméneutika*), Cicero *Topicájából*, valamint Boethius, Marius Victorinus, Martianus Capella, Cassiodorus, valamint Sevillai Szent Izidor néhány művéből tanulták. Abban a rendíthetetlen hitben voltak tehát, hogy a klasszikus szövegek ezen együttese tartalmazza a logikát érintő minden tudást, s ezért ezen források olyan egységet képeznek, amelyek nem bővülnek, amiből kifolyólag a dialektika alapvető szabályai sem változtak lényegileg a *logica vetus* időszaka alatt, azaz egészen körülbelül a XII. század közepéig. E korban hiányoznak Arisztotelész azon műveinek fordításai, amelyekben a helyes deduktív gondolkodás szabályairól értekeznek, így az *Első* és a *Második Analitika*, a *Topika*, valamint a *Szofisztikus cáfolatok*. A klasszikus antik logika, azaz a dialektika – főleg Boethius munkái révén átörökített – hagyományán belül a szillogizmusok technikájának tárgyalása nem kapott jelentősebb helyet a *logica vetus* teljes korszakában. Boethius alapvető és szintetikus munkái voltak az egye-

A joglogika története. In Varga Cs. (szerk.): *Szövegek a jogi gondolkodás paradigmáinak tanulmányozásához*. Osiris, Budapest 1996. 14.

¹⁰ F. Calasso *Medio evo del diritto I. Le fonti*. Milano, Giuffrè, 1954. 275.

¹¹ Calasso: i. m. 272.

¹² Nagyon informatív a dialektika Gerbert, a későbbi II. Szilveszter pápa által tanított anyaga, mivel betekintést enged az akkor használatos források rendszerébe: Richer: *Historia*, III, 46–47. Ld. A. Cantin: Fede e dialettica nell’XI secolo. In *La fioritura della dialettica, X–XII. secolo*. Città Nuova – Jaca Book, Roma – Milano 2008. 19. A reimsi Saint-Remiből való Richer Gerbert tanítványa volt, akinek köszönhetően megismerhetjük Gerbert tanítói módszerét. Vö. P. Riché: *II. Szilveszter, az ezredik év pápája*. Balassi, Budapest 1999. 41–42. Lásd uo. a 239. oldalon a Gerbert könyvtárban megtalálható könyvek kollekciónak rekonstrukcióját, amely gyűjteményben szinte a dialektikus gondolkodás egész akkoriban ismert repertoárja megvolt. A középkori retorika korpuszát nem ismerjük a maga teljességében, de néhány szerző közös a dialektika és a retorika forrásanyagai tekintetében, akkor is, ha adott esetben más műveiket vették alapul (Cicero, Martianus Capella, Cassiodorus, Isidorus, Boethius). Ld. Adamik T. – A. Jászó A. – Aczél P.: *Retorika*. Osiris, Budapest 2005. 131–132.

düliek, amelyekből az arisztotelészi szillogizmusok technikája megismerhető volt, s ez egészen a XIII. századig így volt, amikor viszont meghatározó befolyása csökkenni kezdett. Tehát a szillogizmusok tana helyett a dialektika másik módszere játszott alapvető szerepet, amely szintén a klasszikus hagyományból származott a középkorba, vagyis a distinkció (*distinctio*) módszere. A distinkció legrégebbi alkalmazása, mint a megismerés általános eszköze, egészen Platónig nyúlik vissza, aki a szétosztás, szétválasztás eszközének alapvető szerepet juttatott, amellyel a tudás bármely területén elmélyült és teljes ismeretet lehet szerezni. Ez a *felosztás* (*divisio*), vagy a megkülönböztetés, azaz a *distinkció* (*distinctio*) Platónnál a dichotómia technikájának episztemológiai hatásosságán alapult, vagyis azon művelet heurisztikus erejében rejtett, amellyel egy általános fogalom (*genus*, nem) partikuláris, egymással ellentétes fogalmak fogalompárjára felosztásra kerül (*species*, faj). A fajok közötti ellentéteség egy megosztó jellemző, egy különbség meghatározásával jön létre, amely lehetetlenné teszi, hogy a nemet alkotó elemek egyszerre tartozzanak mindkét, egymással antinomikus kapcsolatban levő fajhoz. E felosztó kritérium megléte vagy nem léte az adott tárgyban határozza meg azt, hogy az a nemet alkotó melyik fajhoz tartozik. Erre példa a halandó/halhatatlan egymást kizáró kettősség, mely kizárja, hogy ami ezen antinomikus ellentéteség révén való jellemzője alapján az egyikhez tartozik, az egyszersmind a másikhoz is tartozzon. E dichotomikus módszer tehát lehetővé teszi, hogy a *genus* alkotó elemekről, amelyek a distinkció technikája révén alkotnak egymással ellentétes fajokat, minél pontosabb és részletesebb tudást, ismeretet lehessen szerezni. Arisztotelész is eleinte – a *Historia animalium*ban, Platón hatására – használta és értékeltte ezt a technikát, de később már vitatta, hogy az általános érvényű logikai és heurisztikus eszközként alkalmazható lenne, és a szillogizmus módszerének ismeretelméleti elsőbbségét vallotta. Úgy tartotta azonban, hogy a distinkció dichotomikus technikája hatékonyan alkalmazható a természeti világ adatainak rendszerezésére.

III. A dichotomikus logika: a *distinctio* eszköze, valamint Porphüriosz logikájának hatása a glosszátorokra

A középkori gondolkodás és tudományosság (talán) fő terepének tekinthető, a filozófiai és a teológiai kérdésekre is nyitott¹³ jogászai gondolkodás képviselői ezen klasszifikáló tevékenységükben egyszerre gondolták, hogy a felosztások a *dolgok rendjében*, azok lényegében rejlenek,¹⁴ azok bölcs teremtettségükből faka-

¹³ Ez akkor is így volt, ha igaz az is, hogy a glosszátorok nemcsak, hogy nem voltak filozófusok, hanem nem is rendelkeztek filozófiai ismeretekkel és különösebb ezirányú érdeklődéssel sem. G. Fassò: *La legge della ragione*. Giuffrè, Milano 1999. 53, 57.

¹⁴ A korban úgy tekintettek a nemekre és a fajokra való felosztásra – melyet Gerbert fogalmaz meg – mint amely a *dolgok természetét* tárja fel, e természetet pedig minden művészet Szerzője alkotta. Gerbert, aki dialektika tanulmányozását, kommentálását és oktatását is végezte, ismerte és tanította Porphüriosz *Eiszagógéj*át. Gerbert módszerét Richer – a már hivatkozott – *Historiája* III. könyvének kilenc fejezetében (46–54) mutatja be, miközben két szakaszt különít el: az egyik a logika, ami a *trivium*nak felel meg, a másik pedig a matematika, ami a *quad-*

dó harmonikus elrendezettségük okán – amely rend így a Teremtő bölcsességére, igazságosságára és méltányosságára eredeztethető vissza –, és gondolták egyszerűs mind azt is, hogy ezen rendet teljesen meg nem ismerhetik, mivel az emberi ész csak részesedik a rá vonatkozó isteni bölcsességből, akkor is, ha a filozófia az „isteni és az emberi dolgok tudománya.”¹⁵ A teológiai és a metafizikai momentumok tehát a neoplatonikus elemeket is tartalmazó glosszátorok gondolkodásában, talán részben Johannes Scotus Eriugena hatására is, úgy jelennek meg, hogy e tudáselemek kinyitják a teológiai-filozófiai konnotációjú jogi fogalmakat transzcendens alapjuk felé,¹⁶ de ott vizsgálódásaikat a jogászok már nem folytatják. Ezek a fogalmak – néhány értekező jellegű forrást leszámítva – csupán a dialektikus vitáikban, érvelésükben érhetőek tetten, de már mint jogi fogalmak, s amelyek így konkrét tartalmukat az interszjektív érvelésben nyerik az adott ügy természetének megfelelően.

A gyakorlati filozófia, azaz az etika, a politika és a jog világát tehát az jellemezte e korban, hogy megismerési módjuk a nyílt párbeszédés vita intézményes formáit nem nélkülözheti. A megismerés eszközt adó dialektikus gondolkodás pedig – mint már utaltunk rá – egyszerre volt fogalmi-rendszerező és a nyílt párbeszédre strukturálisan építő diszkurzív jellegű. A kor gondolkodásmódját megjelenítő nagy műveltségű személyek Gerberttől John of Salisburyig a dialektikát a megismerés általánosan használható eszközének, egyszersmind a helyes cselekvés diszkurzív kutatási módjának is tekintették. Egy retorikailag orientált kultúrában tudatában voltak annak, hogy azonosság van a jogvita és a filozófiai kérdés

riviumnak. Riché: i. m. 38–39. Figyelemre méltó, hogy a logika itt tág értelmet nyer, s ezen tág értelmében magába foglalja az egész *triviumot*. Uo. 41–42. A dialektikus felosztások mögött rejlt ontológiát leképező fogalmakban, definíciókban és kijelentésekben való gondolkodás azonban továbbra is érvelő valóságfeltárást feltételez. Gerbert maga is a dialektika és a retorika kapcsolatainak feltárásával, azok bemutatásával is foglalkozott. Uo. 41. Gerbert példája mutatja, hogy a retorikai és a dialogikus dialektikát nagy becsben tartották a késő középkorban, olyannyira, hogy a dialektikus vitát tanították és el is várták annak készségét a tanulóktól. Uo. 42.

¹⁵ Riché: i. m. 49. A jogtudomány – a római jogi hagyományból reánk maradt meghatározás szerint – az *igazságos és igazságtalan dolgok ismeretének tudománya*: „a jogtudomány az isteni és az emberi dolgok ismerete, az igazságos és az igazságtalan tudománya”. (*Iuris prudentia est divinarum atque humanarum rerum notitia, iusti atque iniusti scientia*. Digesta 1, 1, 10, 2, Ulpianus 1. reg.) Korábban Cicero ugyanezen definíciónak azon részét, amely az isteni és emberi dolgok ismeretét jelöli, a *gyakorlati morális filozófiának*, azaz a *bölcsességnek* (*prudentia*) tulajdonította. Cicero: *Tusculanae disputationes* IV, 26, 57. *Sapientiam esse rerum divinarum et humanarum scientiam*. A *prudentia* vagy a *sophia* ilyen értelmű meghatározása sztoikus eredetű, majd Szent Ágoston révén az egész középkorba áthagyományozódott és széles körben használatos volt, most, mint a gyakorlati filozófia, a *helyes élet filozófiájának* meghatározása. A. Padovani: *Perchè chiedi il mio nome? Dio, Natura e diritto nel secolo XII*. Giappichelli, Torino 1997. 200, különösen a 6. jegyzet.

¹⁶ „Szükséges, hogy a jog, mint létező az alapját az első és abszolút létezőtől kapja, ami kikapadhatatlan forrása minden partikuláris létnek. A jog megismerése – ez a glosszátorok világos megsejtése – nyitott a metafizikára, a tudományra, amely méltóságát tekintve minden mást felülmúl. [...] A keresztény neoplatonizmus előfeltevéseivel összhangban a glosszátorok tehát hajlamosak voltak elfogadni, hogy jog alapvető fogalmai, intézményei azon isteni terv szerves részét képezik, ami mindent szabályoz és rendez az örökkévalóságtól fogva.” Padovani: i. m. 178.

között.¹⁷ A *jogvita* igazságkereső mechanizmusa, melyet a nézőpontok konfliktusának „logikájában” foglalt implikációkra különösen érzékeny retorika dolgozott ki, s amely a per alapját képezi, különösen alkalmasnak tűnt a *filozófiai kérdésekre* való kiterjesztésre.¹⁸ Mivel a retorikailag orientált dialektika „joginak” is tekinthető előbb említett eredete és struktúrája alapján, ezért a korban domináns – tág értelemben vett – jogi gondolkodásmód különösen termékeny módon hathatott vissza a dialektika logikájára, a széles értelemben vett logikára. Az olyan kategóriák, mint a „méltányosság”, „természetes igazságosság” és a „dolgok természete” olyan találkozási területek az általános műveltségbeli és a jogi gondolkodás között, amelyek rendkívül gyümölcsözőeknek bizonyultak a dialektikus érvelés gyakorlásában és annak mélyebb megértésében. Így fiatal teológusok és filozófusok is érkeztek messzi földről, Itálián kívülről is, hogy Martinust és Bulgarust hallgassák a méltányosságról, annak a szigorú joggal való antinomikus feszültségéről, hiszen egy ilyen témában végigvitt dialektikus érvelésnek filozófiai-teológiai értelemben vett haszna is volt.¹⁹ Ez is bizonyítja, hogy ezen „erős” kategóriák, amelyek a dolgok immanens rendjét voltak hivatva kifejezni, nem nélkülözheték e rend pontos tartalmának nyitott, diszkurzív kifejtését.²⁰ A dichotomikus mód-

¹⁷ Giuliani: i. m. 139.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Padovani: i. m. 271, 269.

²⁰ Umberto Eco híres írásában, melyet a „Gyenge gondolat” (*Pensiero debole*) című korszakalkotó, az olasz filozófiai gondolkodást mind a mai napig meghatározó kötetben helyezte el, azt mondja, hogy Porphüriosz a világ értelmezésének „erős” hagyományát származtatta át a középkorra. U. Eco: *L’antiporfirio*. In G. Vattimo – P. A. Rovatti (szerk.): *Il pensiero debole*, Feltrinelli, Milano 1983. 52–80. Eco tette tehát plasztikussá azt a meggyőződést, miszerint Porphüriosz nyomán a középkorban a metafizikai, mint „erős” gondolkodás az igazság végleges megtalálását és rögzítését eredményezte. Ezen szótárszerű szemantika azonban, amelyet Porphüriosz hatásának tulajdonít, semmiképpen sem áll az általa sugallt formában a későközépkori gondolkodókra, mégpedig azért nem, mert a distinkció dialektikus eszköze nem nélkülözte a retorikai vitát és a meggyőzés szükségességét, éppen a felosztások, a definíciók, az állítások, illetőleg az előbbiekből is előálló premisszák és a szillogisztikus következtetések helyességének, plauzibilitásának tekintetében. Azt mondhatjuk, hogy a *logica* veteris dialektikus irodalmának körébe tartozóként Cicero *Topicája* például olyan mű volt, amely a dialektikát eleve diszkurzív irányban segített tartani, eképpen Porphüriosz *Eiszagógéja* sem eredményezhetett önmagában olyan „erős” gondolkodásmódot, amely a gyakorlati filozófia terén az interszjektív érvelő megismerést episztemológiaiilag fölöslegessé tette volna. Úgy tűnik, hogy például John of Salisbury is a „maga helyén” kezeli Porphüriosz művét, s nem akar abból többet kiolvasni, mint ami benne van, például mögöttes metafizikai rendszert abból kinyerni és felépíteni. Másrészt a szerzőket egymást magyarázóknak is tekintette, így azokat egységükben olvasta. Porphüriosz munkájának kifejezetten csak bevezető jelleget tulajdonított, a filozófia kifejtését pedig a nagy klasszikusoknak hagyta meg. Vö. Ioannes Saresberiensis (Salisburyi János): *Metalogicon*. Ford. Adamik T. Szent István Társulat, Budapest 2003. 153–156. A jogi érvelések és döntések legnagyobb területét kitevő „valószínűleg igaz” érvei a metafizikai rendből fakadó erkölcsi igazságok határain belül, mint „erős” érvényességi korlátok között, strukturálisan igényelték a dialektikus, kontroverzián alapuló érvelést. A gyakorlati filozófia a valószínűségi logika használatát igényli, amely ellenáll a tudományos meghatározásnak, sőt maga is egyfajta *scientia probabilis*ként határozható meg, s a *ratio probabilis*, a gyakorlati értelem technikáját, eszközeit igényli. Giuliani: i. m. 132. A dialektika technikája ily módon a gyakorlati filozófia terepén a „valószínűleg igaz” igazságát kereste, amely az egyedül elérhető a helyes döntés és cselekvés kérdéseinek gyakorlati területén: ez a technika és gondolkodásmód viszont – éppen a már érintett és a majd tárgyalandó jellemzői miatt – „erős gondolkodást” nem, vagy csak alig tesz lehetővé.

szer, vagyis a nemekre és a fajokra való felosztás művészete – mondja Gerbert, a bolognai glosszátorok gondolkodásmódjára az említett fogalmak tekintetében ható Johannes Scotus Eriugena szavait visszhangozva – „nem emberi találmány terméke, hanem azt a bölcs magában a dolgok természetében találta meg, ahova azt minden művészetek Szerzője ültette.”²¹

Mivel a tudás minden területén alkalmazhatónak tekintett dichotomikus gondolkodásmód²² a szabad művészetek oktatásának szerves része volt, s így a ko-

²¹ Idézi A. Errera: *Lineamenti di epistemologia giuridica medievale. Storia di una rivoluzione scientifica*. Giappichelli, Torino 2006. 15.

²² Porphüriosz *Eiszagógéja* egyik hallgatójához íródott, akinek problémái adódtak az arisztotelészi *Kategóriák* megértésében, a mű tehát bevezetés kívánt lenni a *Kategóriák*ba, egyszerűsre a logikába való bevezetesként is szolgál, a logika pedig a filozófia propedeutikumaként nélkülözhetetlen. Ld. G. Girgenti *Bevezetőjét* in Porfirio: *Isagoge*. Szerk. G. Girgenti. Rusconi Libri, Milano 1995. 22. Az *Eiszagógé* következőképpen háromféle módon olvasható: mint bevezetés az arisztotelészi *Kategóriák*ba, mint bevezetés a dialektikus módszerbe és általában a logikába, és végül mint bevezetés az általában vett filozófiába. Uo. 22. Porphüriosz szintetizálja a platóni distinkciós módszert az arisztotelészi kategóriák tanával. Valószínűleg azt a középplatonikus szintetikus hagyományt követte, amely úgy tekintett az arisztotelészi logikára, mint amely előtanulmányként szolgál a platóni metafizika tanulmányozásához. Ugyanakkor meghaladta azt a középplatonikus álláspontot, mely szerint az arisztotelianizmus csak bevezet a platonizmusba, amely utóbbi következőképpen magasabb rendű az előbbinél. Uo. 9–10. A *különbségtető felosztás (diaireszisz)* porphürioszi értelme kifejezetten egyesíti annak platóni és arisztotelészi érteleit. A platóni jelentésében a fentről lefelé haladó dialektika jegyében az általános ideáktól kiindulva, azok egymást követő újabb és újabb felosztásai révén jutunk el a partikuláris ideáig, amelyek révén minden ideának meg lehet határozni a helyét az intelligibilis világ hierarchikus rendjében. Az arisztotelészi ismeretelméletben viszont olyan gondolati művelet, amellyel egy meghatározott valóság különböző részeit, aspektusait vagy ontológiai konstitutív elemeit megkülönböztetjük egymástól. Uo. 168, 4. jegyzet. A görög filozófiában megvitatott módszertani kérdések révén előállott nézeteltérés meglétéről a középkori *logica vetus* képviselői, akik nem ismerték közvetlenül Platón és Arisztotelész műveit, nem látszottak tudomást venni. Ismereteiket a dichotomikus módszerről és a szillogizmusról egészen a XII. századig azon sovány közvetítő irodalomból nyerték, amely a késő római antikvitásból vagy az egészen korai középkorból származott, és amely csak nagymértékben szűrve, átalakítva és egyszerűsítve engedte át a klasszikusok gazdag eredeti tanait. Bár egyöntetűen Arisztotelészt tekintették a dialektika mesterének, mégis a *logica vetus*nak a klasszikus filozófiai tanok ismeretű terjesztésére szánt rövid könyvei voltak azok, amelyek a XII. század elejéig domináltak, amelyek mint a logika alapvető művei voltak a közforgalomban, olyannyira, hogy azok a platóni *dichotomikus módszert* a tudományos ismeretszerzés fő technikájának rangjára emelték. Errera: i. m. 9. Porphüriosz propedeutikus jellegű és célzatú *Eiszagógéjában* a distinkció, mint az ismeretszerzés általános érvényű eszköze szerepelt. A munkában az arisztotelészi *Kategóriák* megértéséhez szükséges öt fogalom elemzését végzi: *genus, species, differentia, proprium, accidens*. A *distinctionok* révén létrejött *speciess* (fajok) további analizisét lehetővé tevő *subdistinctiones* használata révén, a *differentia specifica* („fajt létrehozó különbség”) alkalmazásával újabb tulajdonságok meglétének vagy meg nem létének megállapításával egyre többet és többet lehet megtudni egy *dolog jellemzőiről*, s így ezen dichotomikus megkülönböztető felosztások révén egy konkrét fajról, azaz magáról a kategorizálandó, megismerendő dologról. A *tabula Porphyriana (arbor Porphyriana)* ágrajzában a felosztásláncolat révén pontosan meghatározható a legelső faj (*species infima*), éppen a felette levő distinkciók eredményeképpen kapott fajok révén. Vö. Maróth M.: *A görög filozófia története*. PPKE BTK, Piliscsaba 2002. 94–95. Porphüriosz ezen műve volt a leginkább elterjedt a szabad művészetek iskoláiban egészen a XII. század közepéig, sőt a logika oktatásának is talán a leginkább használt kézikönyve volt, de a benne foglalt módszer a tudományos megismerés általánosan használt eszköze is volt egészen addig, amíg a szillogizmusok tana át nem vette a szerepét. Ez utóbbi azonban nézetünk szerint

ruk műveltségét mélyen magukba szívó bolognai glosszátorok is elsajátították ezt a XII. század közepéig domináns formállogikai eljárást, ezért ezzel éltek is az első jogtudósok, amikor újralfedezve tanulmányozták a római jog forrásait.²³ A distinkció tudományos eszköze lehetővé tette a számukra, hogy a némileg mozaikszerű, meglehetősen fragmentált, rendszert nem alkotó iustinianusi kódex anyagát klasszifikálva rendszerezzék, éppen a distinkció révén, a normák és az intézmények (birtok, tulajdon, haszonélvezet, haszonbérlet, kötelmek, ügyletek *causája* stb.) tekintetében megállapítható azonosságok és különbségek megtételeivel. A VI. században keletkezett törvénykorpuszban ugyanis nemcsak redundanciák és inkohereciák voltak, hanem azonos vagy hasonló normák és intézmények egymástól távoli helyen voltak szabályozva. A jogtudósok számára ezen rendszerező tevékenységet tette lehetővé a distinkció technikája glosszáló, azaz voltaképpen klasszifikáló-rendszerező tevékenységükben. Meg voltak ugyanakkor győződve arról, hogy az *ellentmondások* csak *látszólagosak*, mivel a *Corpus iuris civilis* a mélyben egységet alkot, s a joganyagot és jogi tudást illetően *mindent* tartalmaz. Ezen feltételezett egység gyakorlati megvalósítása felé a klasszifikáló rendszerezés révén tett lépések eszköze volt a distinkció, amit Accursius így határoz meg: *divisio est innumeralibilis materiae brevis compositio*.²⁴ A distinkció logikai eszközének hasznosságát mutatják azon összesítő grafikus táblázatok, amelyekbe ezen distinkciók által nyert klasszifikált intézményeket foglalták, külön megjelölve a nemeket (*genus*) és a fajokat (*species*). A dichotomikus módszer hatásszerűségét bizonyítja, hogy a *Corpus iuris civilis* szövegeihez fűzött, eredetileg széljegyzetekként megjelenő glosszákból külön irodalmi műfaj is létrejött a XII. században, a *distinctiones* szemelvénygyűjteményeinek, azaz az összegyűjtött distinkciók homogén gyűjteményének a formájában.²⁵ Ezen technika kétségtelenül Johannes Bassianus munkásságában nyerte érte el tetőpontját, aki a *subdistinctiones* segítségével alkotta meg – az *arbor Porphyriana* mintájára – a keresetek, a korábbi felosztásokat tökéletesítő, minden keresetet magában foglaló klasszifikációját (*arbor actionum*).²⁶ Nemcsak Bassianus alkalmazta ilyen magas szinten a szabad művészetek iskoláiban tanított dialektikus módszert, azaz a *logica vetus* szubdistinkciós technikáját a joganyag klasszifikációjára, akiről az maradt fenn, hogy a szabad művészetek szakértője (*extremus in artibus*) volt, hanem más legelső glosszátorok is, mint például Irnerius vagy Martinus Gosia.²⁷ A distinkció nem csak a tudományos rendszerezés, hanem az oktatandó anyag kategóriális rendszerezésének is fontos eszköze volt, így beszédes a bolognai is-

nem eredményezett radikális váltást, módszertani paradigmaváltást, hiszen a distinkciók révén előállott fogalmakból definíciókat lehet alkotni, amelyek révén szillogizmusok hierarchikusan elrendezett sorozatának felállítása válik lehetővé. Vö. Maróth: i. m. 95.

²³ „[Ú]gy tűnik számunkra, hogy a dichotómia a római jogászok és a glosszátorok előnyben részesített módszere” – írja A. Carcaterra: *Dialettica e giurisprudenza* (a proposito di un'opera di G. Otte). *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 38 (1972) 291.

²⁴ Accursius *Glossa in Volumen*, f. 42va, gl. *divisio ad Inst.3.13.1* Azónak a *genus/species* alapján distinkciókat végző módszeréhez ld. Carcaterra: i. m. 289.

²⁵ Errera: i. m. 21

²⁶ Vö. Carcaterra: i. m. 292.

²⁷ Errera: i. m. 23. Porphyriosz hatását a glosszátorokra ld. Carcaterra: i. m. 289.

kola fennmaradt mondása: *qui bene distinguit, bene docet* („aki jól disztinívál, az jól tanít”).²⁸ A distinkciónak volt azonban egy tudományos hermeneutikai hasznossága is, amelynek megfogalmazása Placentinustól maradt reánk: *quanto magis res omnis distinguitur, tanto melius aperitur* („minél jobban alávétjük a dolgokat a distinkciónak, annál jobban megértjük azokat”).²⁹ Tehát, ha egy jogelv problémásnak bizonyult, akkor a szóban forgó kérdéses tárgyat, dolgot (*genus*) az azt alkotó partikuláris elemeire (*species*) lehetett felosztani avégett, hogy a problémás dolog egymással összeütkezésbe került elemeit – a konfliktusba lépett fogalmakat – meg lehessen határozni a megfelelő megkülönböztető felosztások révén, ezáltal feloldva a szövegértelmezési (exegetikus) problémát. A *Corpus iuris civilis* a bizánci kompilátorok minden törekvése ellenére számos ellentmondást tartalmazott, s ezen antinómiák jelenléte nagyon nyomasztóan hatott a glosszátorokra, akik abban a rendíthetetlen meggyőződésben voltak, hogy nem lehetnek ellentmondások a nevezett jogforrás, joganyag szöveghelyei között, mivel a mélyben abszolút összhang, harmónia van a törvénykönyv különböző normái, szabályai között. A „látszólagos” *ellentmondások feloldása* annál is nehezebb feladatnak bizonyult, mivel a törvénykorpusz minden passzusa *egyenlő tekintéllyel* rendelkezett, mivel mindegyik a törvényhozó isteni inspiráció révén meghozott normatív rendelkezéseit tartalmazta. Minden egyes jogelvnek abszolút *autoritása* volt a számukra, s így egymással harmóniában kellett, hogy legyenek; ezáltal a források közötti minden ellentmondás voltaképpen az értelmező „tudálékos tudatlanságának” volt tulajdonítható, aki még nem vált képessé arra, hogy összefüggő rendszerben lássa a látszólagosan egymásnak ellentmondó szöveghelyeket. Az ellentmondások feloldása azonban az oktatáshoz is szükségessé vált mind a római jog, mind a kánonjog esetében.

A bolognai glosszátorok intellektuális formálására ható, a szabad művészetek keretében logikát, a *logica vetust* oktató mesterek számára is egészen a XII. század közepéig a distinkció és nem a szillogizmus volt az általánosan használt tudományos metódus, az utóbbit kifejtő arisztotelészi szövegek közvetlen ismeretének hiányában. A platóni eredetű distinkció terjedt el és vált népszerűbbé az említett tudás- és tudománySZOCIOLÓGIAI körülmények hatására, nem pedig a helytelen logikai érvelések kiszűrését célul tűző arisztotelészi szillogizmusok tana bonyolult szabályaival. Mi azonban úgy fogalmazzunk, hogy az előbbi nélkül az utóbbi nem is érhetne el azt a hatást, amelyet végül elért, mivel a szillogizmusok középkori tana, annak dialektikus-skolasztikus alkalmazási módszere nem mellőzte teljesen a distinkció eszközét.³⁰ Úgy véljük tehát, hogy a középkori dialektika jogász mesterei úgy voltak képesek a distinkciók dichotomikus eszközével élni a

²⁸ Idézi Errera: i. m. 24.

²⁹ Idézi Errera: i. m. 24–25.

³⁰ A platóni dialektika egyik legfontosabb eszközében, a különbségtető felosztásban található meg az arisztotelészi szillogizmusok gyökere. Maróth: i. m. 74. Arisztotelész tehát ebben a tekintetben a platóni dialektika nyomdokain haladt. Vö. uo. Porphüriosz „táblájában” vagy „ágrájában” a platóni dialektikából származó különbségtető felosztás alkalmazása az arisztotelészi logika fogalmainak felhasználásával történt. Uo. 95. Láthatjuk tehát, hogy nincsen szó radikális töréSRŐL, paradigmaváltásról a középkori szerzők szemszögéből nézve, hanem az ő logikafelfogásukban a distinkció módszerének Porphüriosznál található kifejtése a platóni-arisztotelészi

rendszerzés végett, hogy a tudományos kérdezés nyitottságát megtartani voltak képesek a vélemények ütköztetésével, ami az arisztotelészi-cicerói dialektika sajátja.

IV. Az *Organon* felfedezése: a logica nova beköszönte a XII. század második felében

A XII. század második felében alapvető változás állt be, amikor a szabad művészetek iskoláiban megismert és oktatott dialektika tartalma gyökeresen átalakult – írja tézisszerűen Errera.³¹ Ezt a változás lavinaszerűnek tekinti, kiindulópontja pedig kétségtelenül a görög filozófia addig nem vagy alig ismert forrásainak az (újra)felfedezése és latinra való lefordítása volt. E forrásokat azért sem ismerték, mert a korra jellemző általános jelenségként mondhatjuk, hogy nem tudtak görögül. Ezen változtatott Arisztotelész *Organon*-jának a maga teljességében való megismerése.³² A XII. század közepétől kezdve megkülönböztették a *logica vetust*, valamint a teljes *Organont*,³³ s az abban szereplő tudományfelfogást alapul vevő *logica novát*, amelyet a XII. század végén és a XIII. század elején a *logica moderna* fejlesztett még tovább. Az *Organon* felfedezése nyomán létrejött kulturális forradalom eredményezte szemléletváltás nem csupán a művelt réteget érintette, hanem lassanként a szabad művészetek iskoláin belüli oktatást is elérte, s így immáron általánossá vált.

Az említett kulturális forradalom egyik fő eleme a *szillogizmus technikájának* teljes mérvű elsajátítása volt, ami az arisztotelészi logika igazi sarokköve.³⁴

dialektika olyan alapvető módszere volt, amely az arisztotelészi szillogizmusok tana, s egyáltalán az arisztotelészi tudományfelfogás recepciója számára előkészíthette az utat.

³¹ Errera: i. m. 31.

³² E kulturális fejlemény nem csak az *Analytica priora*, a *Topica*, és a *De sophisticis elenchis* megtalálásában és lefordításában állott, hanem a *logica vetus* keretén belül ismert *Kategoriák* (*Categoriae*) és a *De interpretatione* könyveinek az arisztotelészi tanok egészével, azaz a korábban nem ismert arisztotelészi művekkel összhangban történő újfajta módon való megértését is eredményezte. Az *Organon*ban foglalt írások új fordításainak nagyobb részének redakciója (néhány arisztotelészi írás régi, elfeledett boethiusi fordításának újból elővételével) a XII. század második, illetve harmadik évtizedére tehető, az egyetlen és nagyon fontos kivételtől, vagyis az *Analytica posteriorától* eltekintve, amelynek első fordításainak megjelenése későbbre, 1150 köré tehető. Ezen művek skolasztikus filozófián belüli széles körű elterjedése új episztemológiai elvek és szabályok rendszerét eredményezte. Errera: i. m. 34.

³³ Arisztotelész logikai írásainak gyűjteménye, az *Organon* Kr. u. VI. század táján kapta e megnevezést. Szalai S.: Az *Organon* keletkezésének történetéhez. In *Arisztotelész: Organon I.* Akadémiai, Budapest 1961. XI.

³⁴ Errera: i. m. 37. Az Arisztotelész által kifejtett logikai érvelés (*Organon*) három alapvető elméleten nyugszik: az alapfogalmak, az ítéletek és az érvényes következtetések vagy a szillogizmusok tanán, amit három műben fejtett ki, az előbbieik sorrendjében: *Categoriae* (*Kategoriák*), *De Interpretatione* (*Peri Hermeneias*, *Herméneutika*), *Analytica priora* (*Analytika protera*, *Első Analitika*), valamint az alapvető teoretikus fogalmak konkrét alkalmazásait érintő három elméletet ölel át: az apodiktikus érvelését, a valószínű argumentáció elméletét, s végül az erisztikus érvelés teóriáját, amelyeket a következő könyvekben fejtett ki: *Analytica posteriora* (*Analytika hystera*, *Második Analitika*), *Topica* (*Topika*), *De Sophisticis Elenchis* (*Peri sophisticón elenkhón*, *Szofisztikus Cáfolatokról*). Mindezek együtt teszik lehetővé a szillogisztikus érvelés mélyrétegeinek és különböző aspektusainak elsajátítását egységes rendszert alkotó

Ez képes volt a distinkció módszerét leváltani, s így a tudományos megismerés alapját képező episztemológiai eszköztárban radikális váltást véghezvinni. Mi azonban úgy véljük, hogy némi óvatosságra van szükség, ha a váltást *jogfilozófiai* szempontból tekintjük, s hajlunk arra, hogy a váltást ne radikális irányváltásnak tekintsük. A dialektikus-skolasztikus módszeren belüli változás mindvégig egy *interszubjektív érvelő-vitakozó* megismerő – társadalmi és tudományódszertani értelemben vett – diskurzus keretén belül történik, mind a distinkció eszközét alkalmazó *logica vetus*, mind a szillogizmus eszközét alkalmazó *logica nova* esetében. A „több” vagy „kevesebb” dedukció *önmagában* még nem eredményez radikális változást a jogi gondolkodásban. De tézisünk ezen előzetes felvezetése után térjünk vissza a szillogizmus módszerének nagyon leegyszerűsített bemutatásához, hogy utána a filozófiai, illetőleg a jogi gondolkodásban betöltött szerepét tudjuk majd érzékeltetni.

Ezen logika kulcsmozzanata tehát a szillogizmus, amely két premisszából áll, melyeket nyelvi mondatoknak tekintettek mind a klasszikus antikvitásban, mind a középkorban, s amelyekből megfelelő dedukcióval következtetést lehet levonni. Arisztotelész az *Első Analitikában* így határozza meg a szillogizmust: „Szillogizmus pedig az olyan beszéd (kijelentés), amelyben bizonyos dolgok megállapításából szükségszerűen következik valami más, mint amit megállapítottunk – mégpedig azért, mert azok a dolgok úgy vannak.”³⁵ Az egyes latin fogalmak helyes szemantikai meghatározása szükséges ahhoz, hogy a propozíciók helyes tartalmát megfelelően meg lehessen fogalmazni, hiszen ezek alkotják a szillogizmus premisszáit. A szillogizmusok hatékony és helyes használata enélkül lehetetlen. Úgy véljük, hogy a neoplatonikus-arisztotelianus dialektika distinkciós technikája e tekintetben hatékony előkészületnek bizonyult. Azonban a probléma, a kérdés nem az egyes állításokat, azaz a szillogizmus premisszáit illetően merül fel, azokat önmagukban tekintve, hanem abból, hogy valaki azok meghatározott viszonyban való együttállását, meghatározott módon való bennerejlését állítja, s így a dedukciók eredményeképpen létrejött konklúziók igazságának vagy hamisságának igazolása, az arról való megbizonyosodás tekintetében támad kétely, kérdés.³⁶ A szillogizmus tehát két propozícióból, azaz egy *maior* (felső) és egy *minor* (alsó) premisszából levon egy harmadik propozíciót, a konklúziót, mely az azonosság és a különbség elvén nyugszik. Vagyis azon az elven, „ami szerint két, egy harmadikkal azonos fogalom, azonosak egymással (azonosság) és – ezzel ellenkezőleg – két fogalom, amely közül csak az egyik azonos egy harmadikkal, különbözőek egymástól (különbség).”³⁷ A dedukciót, amely a szillogisztikus érvelést zárja, az legitimálja, hogy létezik egy közös fogalom (középfogalom), mely a két, a *maior* és a *minor* premisszában található fogalom összekötését látja el, s így lehetővé

módon, hogy ne csak formálisan érvényes, hanem tartalmilag is igaz legyen az érvelés, illetve az azt adó konklúzió, s nehogy hamis okoskodásból előálló hamis következtetésekre jussanak a felek (paralogizmus).

³⁵ Arisztotelész: *Első Analitika* I, 1 24b 18–20. In Arisztotelész *Organon* I. i. m.193.

³⁶ Errera: i. m. 40–41.

³⁷ Uo. 41.

teszi, hogy le lehessen vonni egy konklúziót, amely, ha igazak a premisszák, maga is szükségszerűen igaz lesz.

A felvett premisszák természete adta különbözőségéből fakadóan sokféle szillogizmus létezik, de az előbb leírt alapséma logikai szerkezete változatlan marad. A szillogizmus sokféle megnyilvánulási formája ellenére lényegében azon formállogikai eljárásban áll, mely arra irányul, hogy mint evidensként adódót kimutasson egy, a premisszák egymással való összekapcsolása révén előálló olyan következményt, amely a gondolkodás kiindulópontjaként felvett premisszákban foglalt fogalmaktól különbözik.

Maga Arisztotelész volt az, aki tekintélyével állította, hogy a platóni felosztások technikáihoz képest a szillogizmus jóval megbízhatóbb és hatékonyabb megismerési és érvelési mód.³⁸ A *logica nova* új tudománysemléletet terjesztett el, de nem maradt meg pusztán a filozófia területén, hanem szükségképpen hatást gyakorolt azon értelmezési és az oktatási technikákra is, amelyeket a jog glosszatorai alkalmaztak iskoláikban.

V. A dialektika és a jog az Organon felfedezése után: John of Salisbury

John of Salisbury, akire bár még hatott a neoplatonikus gondolkodás, az első között volt, aki ismerte és használta az egész *Organont*,³⁹ s Arisztotelész logikai műveinek értelmező bemutatásában olyannyira hozzájárult az említett ismeretelméleti és filozófiai reneszánszhoz *Metalogicon* című művével, hogy azt méltán tekinthetjük az értett skolasztika előkészítőjének.⁴⁰ A *Metalogicon*, amelyet 1159 októberében fejezett be,⁴¹ bevallotta a logika védelmét vállalta magára,⁴² ezért is adta neki ezt a címet. Az *Előszóban* leszögezi,⁴³ hogy „nem átallotta” a „modernekné véleményét hangoztatni”, mert ezt a „legtöbb esetben habozás nélkül” előnyben részesítette a régiekével szemben. Utána azonban rögtön kijelenti, hogy „minden olyan filozófia-oktatás haszontalan és hamis, mely nem az erényt ápolja, és nem az életet szolgálja.”⁴⁴ Hogy valóban mennyire ez volt a célja a filozófiának, s a tág értelemben vett logikának, mutatja az, hogy szinte a *Metalogicon*nal egy időben fejezte be másik nagy művét, a *Policraticust*,⁴⁵ amelyet viszont politikai, s benne jogi, sőt jogfilozófiai kérdéseknek is, vagyis a gyakorlati filozófia

³⁸ „Könnyű belátni, hogy a nemekre és fajokra való felosztás módszere csak kis része a tárgyalt módszernek. A felosztás ugyanis mintegy gyenge szillogizmus, hiszen amit kimutatni kellene, azt állítja, és a következtetés eredménye mindig valami átfogóbb fogalom.” Arisztotelész *Első Analitika* I, 31, 46a i. m. 371.

³⁹ Somfai A.: Bevezetés. In John of Salisbury: *Policraticus. Az udvaroncok hiábavalóságáról és a filozófusok nyomdokairól*. Ford. Somfai A. Atlantisz, Budapest 1999. 22.

⁴⁰ Adamik T. Bevezetés. In Ioannes Saresberiensis (Salisburyi János): *Metalogicon*. Ford. Adamik T. Szent István Társulat, Budapest 2003. 30.

⁴¹ Uo. 17.

⁴² Salisbury: *Metalogicon* Előszó i. m. 35.

⁴³ Uo. 36.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Somfai: i. m. 12.

kérdéseinek szentelt. Az arisztotelészi logikát Salisbury mint módszert tartotta fontosnak, amely nem csak metafizikai problémák végiggondolására, hanem mindenféle érvelés során alkalmazható.⁴⁶ Részben Cicerónak – Salisbury legnagyobb példaképének⁴⁷ – a hatása érzékelhető abban, hogy felfogásában a filozófia, mint gyakorlati filozófia célja a helyes társadalmi életre, annak kérdéseire és gyakorlására irányul. Úgy véljük, hogy a dialektikának egy általánosabb és egy specifikusabb értelmét vallja Salisbury. Egyrészt tág értelemben olyan alapvető filozófiai módszernek tartja, mely minden tudományban hasznosítható, „mivel lényege a kérdezés”,⁴⁸ vagyis a *megismerés* és az érvelés *általános eszköze*. Másrészt specifikusabb értelmében a dialektikus érvelés a meggyőzésre irányul, de nem úgy, mint a retorika, mert ez utóbbi a törvényre hivatkozik, és a „peres felektől külön álló bíróra kíván hatni”. A dialektika viszont a *másik felet* kívánja *meggyőzni*,⁴⁹ de nem a tudományos bizonyítás eszközeivel, mivel a „tudományos bizonyítás elvei [...] szükségszerűek, a dialektikáé valószínűek.”⁵⁰ A dialektika tehát a megismerés általános eszközeként minden tudomány számára hasznos, de legalább ennyire „élettelen és üres, ha egyedül marad”,⁵¹ ezért szükséges azt elsődlegesen a gyakorlati filozófia területén alkalmazni.⁵² A dialektika szerepének kettős megítélésében a már említett cicerói hagyomány érhető tetten. Ne feledjük azonban, hogy az arisztotelészi dialektikának is három különböző irányú értelme van,⁵³ amely így komplex voltában tette lehetővé azt, hogy az érvekkel (distink-

⁴⁶ Salisbury-t többek között az a Gilbert de la Porrée oktatta logikára, akitől a *quaestio* filozófiai módszerének leírása talán a legplasztikusabb formában maradt fenn. Vö. *Metalogicon* I, 5. i. m. 49. Ld. a 37. jegyzetet is, II, 17. i. m. 129. Lásd jelen tanulmány 110. jegyzetét.

⁴⁷ Somfai: i. m. 22–23.

⁴⁸ Salisbury: *Metalogicon* II, 12, i. m. 118.

⁴⁹ Uo. 119.

⁵⁰ Salisbury: *Metalogicon* II, 13, i. m. 121.

⁵¹ Salisbury: *Metalogicon* II, 10, i. m. 117.

⁵² A valószínűségi logikának a gyakorlati filozófia az alkalmazási területe, amely logika a dialektikát és a retorikát foglalja magában. Salisbury: *Metalogicon* II, 3, i. m. 100.

⁵³ Az arisztotelészi dialektika – annak *első* értelmében – gyakorlatilag bárki által és bármilyen területen használható interszjektív érvelési mód, mely jelentős véleményekből (*endoxa*) indul ki, ami megkülönböztetendő mind a tudományos (demonstratív), mind az erisztikus vagy sofistika érveléstől (a hétköznapi ember és az igazi dialektikus közötti különbség abban áll, hogy ez utóbbi jártas az érvelési technikákban). A *jelentős vélemények* azok, amelyeket mindenki, vagy az emberek többsége vagy a bölcsek osztanak, ez utóbbiak mindannyian, vagy a többségük, vagy a leginkább nevesek és becsültek. A tudományos bizonyító érvelés ezzel szemben igaz és saját elvekből indul ki, olyan állításokból tehát, amelyek igazak és evidensek, míg az erisztikus vagy sofista érvelés olyan premisszákból, amelyek csak látszólag jelentős vélemények. Arisztotelész: *Topika* I, 1, 100a 27–101a 1. A tudományokkal ellentétben a dialektikának nincsenek saját premisszái, s nem jár egy sajátos tudásterület megismerésével, nincs sajátos megismerési tárgy, hanem bármilyen probléma megvitatására alkalmas. A közösen osztott vélemény középpontba állítása – amivel nem állítja szembe Arisztotelész a tudományt – a *retorika* újraértékelését jelenti. E. Berti: *Nuovi studi aristotelici I. Epistemologia, logica e dialettica*. Morcelliana, Brescia 2004. 347. Azonban a dialektika hasznos az egyes tudományok speciális területein is (a dialektika *második* értelme), ahol a dialektika nem önmagában a tudás, hanem a tudáshoz vezető út, egyfajta bevezető előzetes, propedeutikus tudás, *harmadik* értelmében pedig magára az „első filozófiára” vonatkozó logikai struktúra (ld. a *Metafizika* IV. könyvében az ellentmondásmentesség elvének dialektikus védelmét, ami az elv tagadásának cáfolatában áll). E. Berti i. m. 348–349. A dialektika Francesco Piccolomini XVI. század végi összefoglalásában három alakot

ciókkal, *quaestiókkal*, szillogizmusokkal és benne *locusokkal* stb.) és cáfolatokkal történő vitatkozás révén egy inkohereus és sokszáz éves joganyag egyre inkább tudományos rendszerezésének és egyszersmind fejlesztésének a szolgálatába álljon. A dialektikának ilyen, az érvekkel való meggyőzésre irányuló „retorikai” változata⁵⁴ érhető tetten e korban a jogászi gondolkodásmódban, s ennek elemeit még az *Organon* felfedezte utáni szillogisztikus érvelés sem tüntette el, amire utalhat az, hogy a *Corpus iurist* – és esetlegesen a kortárs jogtudományi eredményeket – ismerő Salisbury a jogászi gondolkodásmódot a saját dialektikus és probábilis logikájával szoros összefüggésben láthatta.⁵⁵ Ennek oka részben az, hogy a jogi érvelés maga is a dialektikus szillogizmusok használatát kívánja meg, vagyis a premisszák helyességének és így a szillogizmusok, benne a *locusok* helyes megválasztása melletti érvelést a konklúziók plauzibilitásának a vizsgálatán keresztül. Vagyis a dialektikus érvelés a szillogizmusok használatában való nagy jártasság ellenére nem válik a geometriai értelemben vett demonstratív tudományos bizonyító érvelés és egyfajta axiomatikus rendszerépítés eszközévé a glosszátorknál. A középkori dialektikus érvelés a szillogizmus tanának elterjedése után is megőrizte kontroverzián alapuló jellegét.⁵⁶ Ennek egyrészt az az oka, hogy a

ölt: egyrészt – miként Platónnál – a metafizikával azonosul, másrészt azonosnak látszik lenni a logikával, harmadrészt annak egy része, ahogy azt Arisztotelész a *Topikában* meghatározza. E. Garin: La dialettica dal secolo XII ai principi dell'età moderna. *Rivista di Filosofia* 49 (1958) 228–229.

⁵⁴ Alessandro Giuliani hangsúlyozza, hogy a középkori dialektika a *logica nova* szövegeinek felfedezése révén alakult ki, azonban nem mechanikusan vették át a korban az arisztotelészi gondolkodásmódot, hanem eredetileg csak annyiban, amennyiben az összeegyeztethető volt a *retorikai hagyománnyal*. Nem is véletlen, hogy kezdetben a figyelem a *Topika* és a *Szofisztikus cáfolatok* felé fordult, amelyekben az arisztotelészi dialektika kibontása található. A görög retorikai hagyománynak azonban volt egy „jogi eleme”, s ez áll Arisztotelész dialektikájára is. Giuliani: i. m. 140–141, Ld. a 30. jegyzetet is.

⁵⁵ A dialektikus logika és a jogi gondolkodásmód közötti kapcsolatokra jellemző, hogy John of Salisbury ismerte a bíró pisai Burgundiót, aki ebben a korban Arisztotelész műveinek, valamint a *Digesta* görög részeinek a legismertebb fordítója volt. *Metalogicon* IV, 7, i. m. 202–203, ld. a 32. jegyzetet is. Giuliani: i. m. 152. Salisbury leginkább a teoretikusnak hasznosítható *Digestára* hivatkozik, de sokat idézi a *Codex Iustinianus* is, nemegyszer pedig az *Institutiones* és a *Novellaet* is. Salisbury: *Policraticus* i. m. 54–56, 59, 70, 72, 78, 80, 92, 117, 129, 151, 156, 160–168, 172, 174, 184, 185, 191, 193, 200, 201, 203, 206, 211, 214, 226, 227. Gratianus *Decretumára* is találunk hivatkozást: i. m. 117, 205, 211–213. A *Metalogicon*-ban a következő helyeken történik utalás a *Digestára*: i. m. 75, 193. Sőt, Fitting a *Policraticus*-ban a *Summa Codicisre* történő hivatkozásokat is azonosított, amit ő magának Irneriusnak tulajdonít, mások pedig Azónak. A forrást ld. Giuliani: i. m. 155. 75. jegyzet. Nem lehet kizárni Salisbury-nak a glosszátorkkal való közvetlen kapcsolatát, minthogy Itáliában való tartózkodása a bolognai iskola fénykorára esett.

⁵⁶ Salisbury a következőképpen határozza meg a dialektikát: „A dialektika [...] a jó vitatkozás tudománya. [...] Vitatkozni pedig annyit tesz, mint azt, ami kétes, vagy ellentmondásos, vagy ami így is, úgy is értelmezhető, indoklással bizonyítani vagy cáfolni. Mindaz, aki e művészet alapján valószínűvé tesz valamit, a dialektikus feladatát teljesíti.” *Metalogicon* II, 4, i. m. 101. A dialektika meghatározását Petrus Hispanusnál lásd Pietro Ispano: *Trattato di logica. Summule logicales*. Szerk. A. Ponzio. Bompiani, Milano 2004. *Tractatus Summule logicales*, T. I, 3., Gennádiosz Szkholáriosz (Petrus Hispanus alapján) a következőképpen ír a dialektikáról: „A dialektika a művészetek művészete, és a tudományok tudománya, valamennyi módszeres kutatás kérdeteihez vezető út, és ezért a tudományok között a dialektika kell, hogy az első legyen. Azt mondják, hogy a dialektika a *dialerisz* (vitatkozás) szóból ered, vagy a *dia* szóból, amely

logika maga Arisztotelésznél is a vitatkozásból fakad,⁵⁷ pontosabban a dialektika Arisztotelésznél a kutatás filozófiája, a kérdés művészete,⁵⁸ ami nem csak a vitatkozás tudományát kifejtő *Topikára*, hanem – bizonyos tekintetben – még a következtetéstani rendszerképzésével foglalkozó *Első Analitikára* is igaz.

VI. A glosszátorok a klasszikus római jogászok nyomdokain megőrzik dialektikus, kontroverzián alapuló érvelési módjukat – Abaelardus mint „ellenpróba”

Az arisztotelészi retorikai-dialektikus (A. Giuliani tézise), illetve – meglátásunk szerint – talán a cicerói hatás miatt a sztoikusok körében népszerű deduktív-szillogisztikus hatás egészen a késő középkorig nem vált meghatározóvá a jogi gondolkodásban.⁵⁹ Giuliani szerint csak 1250 után megy végbe az a folyamat – tehát száz évvel az *Analytica posteriora* első fordításainak megjelenését követően –, hogy az arisztotelészi *Topikában* foglalt „valószínű” ideája objektiválódik, s ekkor rögzülnek a dialektikában azon *rendszerképző* tendenciák, amelyek felé a kortárs logikusok figyelme irányul, s ezáltal az arisztotelészi *Topika* népszerűsége leáldozik, a retorika szerepének, befolyásának csökkenésével párhuzamosan. A valószínűség logikája immáron nem a szükségszerűség logikájának az ellentétéként

azt jelöli, hogy »valakik között« és a *legó* (mondani) igéből, mivel a dialektika legkevesebb két ember közötti *beszélgetés*, amely nyilvánvalóan *kérdésből és válaszból* áll, vagy pedig a *megvitatásból*, azaz a *megkülönböztetésből*, amelynek révén a beszélgetők *szétválasztják a nézeteket* [kiemelések tőlem: F. J.]” Gennádiosz Szkholáriosz: *Petrus Hispanus mester logikájából*. Ford. Szabó M. József Műhely, Budapest 1999. 7. Vö. F. D’Agostino *Bevezetőjével*, in M. Villey: *La formazione del pensiero giuridico moderno*. Jaca Book, Milano 2007. XIV.

⁵⁷ „Az arisztotelészi logika a maga ontogenetikai fejlődését tekintve a *vitából* született meg. Ez mindenekelőtt világossá válik abból, hogy Arisztotelésznek az *Organonban* foglalt számtalan logikai elemzése javarészt a konkrét *vitahelyzetekben* felmerülő szükségletekből indul ki. Ez korántsem csak a szinte teljes egészében a *vitázás tudományának* szentelt *Topikából* tűnik ki, hanem még a következtetéstani rendszeres felépítésével foglalkozó *Első Analitikában* is hosszú fejezetek tárgyalják a *vitában alkalmazható* – nem is mindig teljesen korrekt – *logikai fogásokat*.” Szalai: i. m. XXXII. [Kiemelések tőlem: F. J.]

⁵⁸ Giuliani: i. m. 141. jegyzet.

⁵⁹ Michel Villey úgy fogalmaz, hogy a glosszátorok „megőrizték a római jogászok módszerét, ami dialektikus és nem rendszeres”, mivel nem hogy a sztoikusok Arisztotelésznél deduktívabb logikája nem alakította a római jogászok gondolkodásmódját, hanem éppen hogy az arisztotelészi dialektikán formálódtak. M. Villey: *La formazione...* i. m. 445. 62. Ezért a nagy jogtudósok és jogtudósi iskolák véleményeik dialektikus ütköztetésével keresték, nem pedig axióma-szerű elvekből dedukálták a megoldandó jogi kérdésre a jogilag helyes megoldást. A glosszátorok korszakában a jogtudomány kialakulása a jognak a retorikából való kiemelkedését jelentette, s nem azt, hogy a dialektikus érvelésként aposztrofálható jogi logika minden kontroverzián alapuló jellegét elveszíti, a rendszerképző deduktív érvelésnek átadva a helyet. Ez utóbbihoz ugyanis olyan egy-két, a tudományos rendszerképzés kiindulópontjával szolgáló, a tudásterület első és saját axiómájára lett volna szükség, amelyek a deduktív érvelések alapjául szolgálhattak volna, ezzel azonban a klasszikus természetjogi gondolkodás teljes örökségét elhagyták volna. Egyedül a sztoikusoknak volt az antik korban deduktív és szillogisztikus logikájuk, s ez volt dialektikájuknak a jellemzője, azonban ők visszaéltek a szillogizmussal. Uo. 448. Villey figyelmeztet, hogy Arisztotelésznél nem csak az *Analitikákban* kifejtett szillogisztikus dedukció logikája található meg, ez utóbbi pedig csak a dekadens skolasztikában, a XIV. századtól jutott érvényre. Uo.

tűnik fel – mint például John of Salisburynél,⁶⁰ akinek munkásságában a retorikai hagyomány arisztotelészi dialektikával való szintézise a legérettebb formáját ölti⁶¹ –, hanem szinte egy első lépést alkot az utóbbi felé. A dialektikát így már csak *logica minor*nak tekintik.⁶² Alessandro Giuliani vizsgálódásait az említett időpont előtti időszakra szűkíti, vagyis az 1250-es fordulópont előtti korszakot elemzi, azaz a „jogi évszázadnak” is nevezett XII. századot. A retorikát a *jogvita elméletének* tekinti, s így azt mint a *dialektika egyik ágát* határozza meg,⁶³ amelynek ily módon a legfontosabb fejezete a *statusok* tana, amely gyakorlatilag a jogi kérdések megfogalmazásának a logikája.⁶⁴

Érdekes, hogy miért és miként képezett kivételt a *logica vetus* talán legnagyobb képviselője, a dialektika nagy mestere, Abaelardus, aki Irnerius kortársaként jól ismerte például a jogi kérdések megoldásának tanát,⁶⁵ maga mégis polemikusan viszonyult a jogi gondolkodásmódhoz.⁶⁶ Ez meglepő lehet, hiszen *Sic et non*-jával a jogászoknak a vélemények ütköztetésének, a kétségnek és a problémának a „logikai” jelentőségét tanította,⁶⁷ később viszont már – mai szóhasználatunkkal élve – a törvény mechanisztikus alkalmazását ajánlotta nekik, ami a logikának a „jogi típusú” (bírószági) gondolkodásmódtól való megszabadítási kísérleteként értékelhető, a logika retorikából való kiemelkedésének előkészítéseként.⁶⁸ Későbbi életszakaszában tehát antiretorikai (antidisputatorikus) és így antijuridikus gondolkodásmódjának megfelelően a logikai eljárást és abban a bizonyítékokat nem argumentatív módon, hanem bizonyító jellegükben tekinti, az alkalmazott szillogizmusokból pedig a valószínűségi logikát képviselő *locus*okat, mint szükségteleneket, a tökéletlen dedukciók területére szorítja vissza,⁶⁹ ezáltal pedig a tiszta logikai dedukciókat érvényesíti a jog területén. A dialektikát a de-

⁶⁰ „A tudományos bizonyítás elvei tehát szükségszerűek, a dialektikáé valószínűek.” „A valószínűség önmagában is elégséges a dialektikának.” Salisbury: *Metalogicon* II, 13, 14, i. m. 121.

⁶¹ Giuliani: i. m. 143.

⁶² Uo. 142.

⁶³ Uo. 134.

⁶⁴ Vö. Könczöl M.: Az antik rétorika és a jog narratív megközelítése. *Jogtudományi Közlöny* 62 (2007) 562–564.

⁶⁵ Giuliani: i. m. 187.

⁶⁶ Padovani: i. m. 260. Ld. a 7. jegyzetet is.

⁶⁷ A *Sic et non*nak az első glosszátorokra, illetve a kánonjogászokra gyakorolt hatása még tisztázásra vár. A glosszátorok vonatkozásában ld. Carcaterra: i. m. 298. Ha Gratianus módszerét nem is közvetlenül a *Sic et non*-ból merítette, a módszere a kor kulturális közegében széles körű támogatásra talált. Valószínű, hogy Irnerius valamelyik tanítványa látogathatta Abaelardus iskoláját, de az is lehet, hogy az Irnerius és Abaelardus gondolkodásmódja közötti számos azonosság oka az, hogy közös mesterük volt valamely mester, akit azonban egyelőre nem ismerünk. Padovani: i. m. 261.

⁶⁸ Giuliani: i. m. 184.

⁶⁹ A *locust* mint *vis inferentia*et határozza meg. Abaelardus szerint két fajta *inferentia* létezik: az egyik a teljes (vagy *complexionalis*), azaz a szillogisztikus, a másik a nem teljes, vagyis az enthümémikus. A teljes *inferentia*, dedukció mindig érvényes, függetlenül az abban foglalt terminusoktól, míg a nem teljes *inferentia* csak egy *locus* révén válik érvényessé, amely *locus* a terminusok közötti meghatározott, valóóság kapcsolat feltételez. J. Pinborg: *Topica e sillogistica nel medioevo*. In R. Fedriga – S. Puggioni (szerk.): *Logica e linguaggio nel medioevo*. Edizioni Universitarie di Lettere Economia Diritto, Milano 1993. 347.

finíciós tudás felértékelésével, egyben a tudáskeresés problematikus és kvalitatív jellegének leértékelésével, vagy az azt alkotó elemek átalakításával – a *locus*nak a szillogisztikus gondolkodás struktúráiba való erőltetésével, s ezzel a *locus*ok, köztük is kiemelten az *argumentum ab auctoritate* leértékelésével, a *prudentia* gyakorlati tudásának teoretizálásával, a méltányosság háttérbe szorításával stb. – az igaznak és hamisnak kalkulatórius (mennyiségi) individuális tudásteljesítményével elérhető *rendszere* felé nyitja meg, amely koncepcióban minden jogi kérdés az apodiktikus és egyértelmű tudás síkján mintegy *előre* el van döntve, hiszen a jog tudományos tudásának e *teoretikusan* felfogott rendszerében minden jogos vagy jogtalan tett valamely előre *rögzített szabály partikuláris esete*. Az ítélet így *mechanikus* lesz, hiszen egy tett *sub lege* voltát kell csak megállapítani, azonban a *jog biztonsága* éppen ezen, mechanikusan vett szillogizmus módjára történő jogalkalmazás révén lesz biztosítva. Mindeközben korának jogászai és – jobbára – dialektikusai évtizedekkel is később még „csak” a *szillogizmusok vitáját* valószínűsítették meg az alkalmazott *locus*ok megfelelőségét és azok dedukció révén nyert konklúzióit állítva, mellettük érvelve, a vitapartneréit pedig vitatva, cáfolva. A jog retorikai elemektől megtisztított, abszolút és szabályos (szabályokon alapuló) rendszere, egyetlen alapelvből szigorúan levezettetvén,⁷⁰ s mivel az alkalmazott szillogizmus(ok) olyan ontológiai – szintén szabályosságok által uralként felfogott – valóságra utal(nak), amely a definíciós tudáson keresztül megismerhető, így a jog minden kérdése a jogalkalmazás mechanikus aktusát megelőzően eleve előzetesen *definiált* és *eldöntött*, nem pedig dialektikusan, kontroverzian alapulóan kerül megoldásra a kvalitatív szemlélet jegyében. Abaelardus tipikusan modern szemléletmódot mutatva, a *pozitív jog (ius positivum)* – amely megnevezést az elsők között használta – bizonyosságának a szándékától vezérelten, a *büntetőjogot*, s vele a – békét biztosítani képes – *kényszer* elemét a középpontba állítva,⁷¹ továbbá a deduktív *mechanisztikus jogalkalmazást* előre vetítve a jog minden kvalitatív és kontroverzian alapuló jellegét – így például a regularitást veszélyeztető méltányosságot – kiiktatta elméletéből. Ez pedig szöges ellentétben áll a kor jogi – és tesszük hozzá: dialektikus – gondolkodásmódjával.⁷² Az ő topikája nem az érvelés elmélete, nem a disputa technikája, nem egy *ars opponendi et respondendi*. A középkori gondolkodást jellemző érvelés technikáinak társadalmi jellege, a vélemények különbsége és azok ütköztetése, maga a dialógus enyészik el nála, minthogy ezeknek számára nincsen logikai jellege. A dialektika és a retorika szétválasztása meggy végbe nála úgy, hogy ez utóbbi logikai jelleg nélkül, a bizonyítási eljárásaitól megfosztva csak az ékes írás és szólás formájának elméleteként, illetve a meggyőzés technikájaként jelenik meg.⁷³ A középkori dia-

⁷⁰ Giuliani: i. m. 202–203.

⁷¹ A modern jogpozitivizmus képviselőire jellemző – többek között – a büntetőjog modellként állítása, s így a kényszernek a jog fogalmi, lényegi, azaz *konstitutív* elemeként való meghatározása, ami még azon gondolkodókra is igaz, akik esetleg egyfajta sajátos – minimalista – természetjogi koncepciót is alkottak (például Thomas Hobbes vagy Herbert Hart). Abaelardusra jellemző a római jognak (a *polgári* jognak), mint a *ratio* kifejeződésének a leértékelése, ami nyilvánvalóan szöges ellentétben áll a glosszátorok mentalitásával.

⁷² Giuliani: i. m. 193.

⁷³ Uo. 197–198.

lektikában pedig ugyanekkor tűnnek fel a rendszerképzés elemei, a valószínűség logikájától eltávolodva, s bizonyos tekintetben a matematika szabályai felé elmozdulva, amely folyamat majd a későbbi századokban fog kiteljesedni.⁷⁴ Ennek ellenére nem szabad elfelejtenünk, hogy Abaelardusnak is volt egy nem elhanyagolható retorikai-dialektikus életszakasza. Azzal a tanulsággal kell zárunk, hogy a dialektika az azt alkotó *logikai* és a *retorikai* komponensek változásaitól függ,⁷⁵ s ezeket az elemeket együtt és külön-külön is szükséges vizsgálni ahhoz, hogy a dialektikának a jogi gondolkodásmódra gyakorolt valódi hatását, s e kor ilyen értelemben vett jogi gondolkodásmódját megérthessük.

VII. A retorika másodlagos lesz, elveszíti kontroverzián alapuló jellegét és a joggyakorlat igényeihez idomul

A középkori dialektikában nagyon erős volt a *gondolkodás jogi modelljéhez* való vonzódás – írja Alessandro Giuliani.⁷⁶ Ez részben annak is köszönhető, hogy egyik gondolkodásmód sincs annyira átítatva a kontroverzia, a vitatkozva érvelés szellemétől, mint a középkori, másrészt pedig annak, hogy az érvelő meggyőzés eszközével élő retorikát az arisztotelészi és a sztoikus örökségből fakadóan – azok minden különbsége ellenére – a dialektika egyik ágának tekintették.⁷⁷ A dialektika azonban így, kontroverzián alapuló és retorikai formájában a specifikusan vett jogi gondolkodásmód kifejezője volt. E tekintetben mindegy, hogy a jogi vita bírósági jogvita vagy a jogtudósok jogi kérdéseket érintő vitája, mivel mindenképpen a valószínűség logikája mentén szerveződő kontroverzián alapuló érvelés világát jelentette, szinte ugyanazon jellemzőkkel. Egy ilyen kontextusban szinte törvényszerű volt, hogy lévén a retorika a dialektika egyik ága, miután ez utóbbi „eljogiasodott”, s retorikai-dialektikus formájában jelentette a fő gondolkodási módot a XII. században, ami az ékesszólás művészetéből megmaradt, az lassanként a gyakorlati jogélet igényeihez igazodva alakult át.

A jogtudomány tehát kiemelkedett a retorikából a késő középkorban az arisztotelészi művek (*Organon*) megismerése, és az abban foglaltak értő elsajátítása nyomán, azonban a jognak a kontroverzián alapuló dialektikához, de még a retorikához való viszonya sem szűnt meg teljesen,⁷⁸ éspedig nemcsak a szabad művé-

⁷⁴ Uo. 197.

⁷⁵ Uo. 143.

⁷⁶ Uo. 131.

⁷⁷ Uo. 133.

⁷⁸ Maurizio Manzin rámutat arra, hogy nem lehet a retorika helyét egykönnyen meghatározni a tudás középkori rendszerében. Az általánosan elterjedt vélemény szerint a pedagógiai gyakorlathoz tartozik, a *trivium*hoz, a magiszterek és a grammatikusok oktatásához, de a magasabb tanulmányokban nem volt jelen. Nem a meggyőzés verbális módjainak tanulmányozása, oktatása volt a középkoriak célkitűzése. A jogot tekintve pedig az mondható el, hogy az Sevillai Szent Izidor felosztásában a retorika részeként szerepelt. A retorika részeként viszont tudomány annak klasszikus értelmében. A kétségek ott kezdődnek, amikor a skolasztika a dialektikát *par excellence* tudásnak kezdi tekinteni. Mivel a retorika ennek nem része, ezért azt kellene mondanunk, hogy a jog tehát nem tudomány? De akkor mi lenne – teszi fel a kérdést Manzin –, pusztán meggyőzés? Itt visszaköszön a régi dilemma, tehát az, hogy a jog tudomány-e vagy pedig mű-

szetek keretében való – retorikába ágyazott – oktatása miatt. A jegyzők – akik jogi hivatalnokok voltak – gyakorlati képzése Itáliában előbb az *ars dictaminis*,⁷⁹ majd – miután a jegyzőjelöltek elárasztották a szabad művészetek kurzusait – a XIII. századtól az *ars notaria*⁸⁰ keretében jogiassá tette magát a retorikát, olyannyira, hogy egy időben az vált problematikussá, hogy elvlasszák egymástól a retorika és az *ars notaria* feladatait.⁸¹ A retorika egyrészt megőrizte az antikvitásból származóan a jogi tudásanyaggal való kapcsolatait,⁸² másrésztől a XIII. és a XIV. században a retorikát is a *notaria* doktorai tanították, az egyetemek statutúmai pedig szorosán együvé tartozóként említik a két kurzust. A retorika periférikus, gyakorlati órának számított mind Itáliában, mind a párizsi típusú egyetemeken, ráadásul a disputa is hiányzott a retorika kurzusából, a dialektikus

vészet. Egy biztos, hogy létrejönnek a jogi oktatás fakultásai, így az kiszakad a retorikából, amelynek árnyától nehezen látszott szabadulni. A jog önállóvá válása egyenes következménye a *retorika leértékelődésének*. A jog számára a „túlélést” episztemológiai értelemben a dialektikus eljárások alkalmazása jelentette, ami a kiváltképpeni tudományt testesítette meg, mert enélkül ismeretelméletileg jelentéktelen *társadalmi gyakorlat* maradt volna. A jog tehát a rendszerré való szervezés révén és annak árán tartotta fenn magát, amivel Maurizio Manzin a procedurális formalizmusra, illetve a skolasztikus hierarchikus rendszer ideájára akar utalni. A jognak a szabad művészetekből való kiszakadása csak kezdete azon folyamatnak, amely a formális és axiomatikus rendszerré való alakítás törekvéseivel éri el több évszázados átalakulási folyamat eredményeként végkifejletét. Azonban a XV. és a XVI. században a humanista jogászok felemelik a hangjukat, mivel elrémítette őket a jogtudomány szárazsága és elvontsága, akronizmus, filológiai pontatlansága. Újból össze kívánták kapcsolni a retorikát és a jogot, visszatérve a klasszikus forrásokhoz, újra megbecsült helyre juttatva a diszkurzív és a szónoki művészeteket, amelyeket a dialektika elhanyagolt. Csakhogy a humanizmusnak nem sikerült feloldania a retorika és a dialektika ambivalens kapcsolatának problémáit. A skolasztika számára a dialektika volt a tudományok királynéja, míg a retorikának ebben a korban csekély szerepet szántak, ezzel szemben a humanistáknál éppen fordítva állt a dolog: a retorika tudományát tartották a legnagyobbra, míg a skolasztikusok dialektikája a szemükben leértékelődött. M. Manzin: *Retorica ed umanesimo giuridico*. In F. Cavalla (szerk.) *Retorica, processo, verità. Principi di filosofia forense*. FrancoAngeli, Milano 2007. 97–98. Vö.: M. Manzin: *Il petrarchismo giuridico. Filosofia e logica del diritto agli inizi dell’umanesimo*. Padova, CEDAM 1994.

⁷⁹ Mint ismeretes, a *trivium* keretében oktatott retorika tartalmazott jogi ismereteket. A középkor retorikája azonban „szinte kizárólagosan a levélírás rendszerezett ismeretét jelentette.” Bónis Gy.: *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában*. Akadémiai, Budapest 1972. 14–15. A közéleti pályára készülő *klerikus* számára, aki mai kifejezéssel élve „az értelmiség” volt a korban, a grammatikai ismereteken túl a *dictamen* elsajátítása volt a legfontosabb. A *dictator* volt a „jogi szempontokból kifogástalan oklevelek szerkesztője”, a XI. században pedig kialakult az *ars dictandi* elmélete is. Uo. 11, 15. „Az *ars dictaminis* és a retorika kurzus összefonódása is azt mutatja, hogy a retorikaórákon egy gyakorlati írás rendszeres oktatásának kellett folynia [...]”. Hajnal I.: *Írásoktatás a középkori egyetemeken*. Gondolat, Budapest 2008. 178.

⁸⁰ „[A] jegyzői órákat Itáliában [...] a szabad művészetek karán, és nem a jogi kar keretein belül tartották. Pedig a jegyzői foglalkozás Itáliában sokkal inkább jogi jellegű volt, mint egy klerikusé az Alpoktól északra. [...] Az *ars notaria* nem adott egyetemi fokozatot [...]. Még disputákat sem tartottak itt, pedig ezek minden egyetemi kurzusra jellemzőek voltak. Kétségtelen tehát, hogy a jegyzői órák inkább inkább csak formálisan voltak az egyetemi képzés részei, és sokkal periférikusabbak voltak bármely más óránál. Egyfajta átmenetet képeztek az iskola és a gyakorlati élet között.” Hajnal: i. m. 175.

⁸¹ Hajnal: i. m. 178.

⁸² Az antik retorikai iskolákban elsajátított jogi ismeretek és diszkurzív jogi gyakorlatok tárgyalását ld. Frivaldszky: i. m. 68–69.

disputa pedig e tekintetben is átvette a retorika helyét (a grammatika viszont átvette a retorikától a stílusfordulatok oktatását).⁸³ A stílus tekintetében a szabad művészeteket végzett klerikusok magasabbrendűeknek érezték magukat az ügyvédeknel és a bíráknál, akik viszont elmélyültebb jogi ismeretekkel rendelkeztek, mégis egy idő után a jogászok jogi képzése vált a meghatározóvá.⁸⁴

Fontos megjegyezni, hogy e korban nem tehető fogalmi különbség az *ars* és a *scientia* között, továbbá a diszciplináris elhatárolások sem problémátlanok. Bár a *trivium*, azaz a grammatika, a retorika és a logika (vagy dialektika) nem érintette közvetlenül a jogot, mégis a dialektikában (logikában) a filozófia többi tárgyát, és az egyre filozófikusabb retorika keretén belül számos etikai és jogi kérdést tárgyaltak. A retorika keretében ugyanis gyakorta tanították és vitatták a Cicero műve-ihhez írt kommentárokat, amelyekben lényegében a jogi logikát érintető kérdéseket érintettek.⁸⁵ Figyelemre méltó, hogy a bolognai iskola nagy alapító tanára, maga Irnerius is eredetileg *magister in artibus*, azaz az *artes liberales* magisztere, pontosabban grammatika-tanár volt, s ezután kezdte Iustinianus szövegeit tanulni, majd kezdett *in legibus* is tanítani.⁸⁶ Végül ő lett az, aki tevékenységével a jogot leválasztotta a retorikáról, s *önálló* tudományos vizsgálat tárgyává tette.⁸⁷

A retorika tehát az egyetemi stúdiumokban másodlagos szerepet töltött be egészen a humanizmusig, miközben az oklevélszerkesztés, illetve később az *ars notaria* igényeit egyre jobban kiszolgálva egyszersmind diszkurzív jellegét is elveszítette, amit a dialektika vett át. A jogi egyetemeken kívül álló, de jogi ismereteket közlő *ars notaria*, azaz a (köz)jegyzői tudomány vagy mesterség felveti azonban azt, hogy a jog ilyen gyakorlati művelése nem pusztán technika vagy praxis, hanem lényegileg hivatás. Ez kinyilvánítottan nem a jog elméleti tudásként való megragadására, hanem másfajta igazság, az „emberi dolgok”, az „aktív élet”,⁸⁸ azaz a helyes, igazságos élet érvényesítésére, vagyis voltaképpen a jog mint *vera philosophia* ulpianusi, illetve az antik hagyományához kötődő értelmében vett megvalósítására törekszik.⁸⁹

⁸³ Hajnal: i. m. 178. 184. „Mivel a retorika már Boethiusnál a dialektikához kötődött, a későbbi középkori filozófusoknak nem volt nehéz az invenciót és a diszpozíciót átutalni a dialektikába, így a retorikára csak a kifejezésmód (stílus) és az előadásmód maradt, illetve a memória, de azt sok esetben elhanyagolták, mivel [...] a középkori társadalom kevés teret biztosított a szónoklásnak.” Adamik – A. Jászó – Aczél: i. m. 133. „A középkori feudális államok nem teremtették meg azt a politikai, társadalmi életet, amelyben a szónoklás virágozhatott volna, s emiatt szerepét nem is annyira a beszédben látták, inkább abban, hogy segíti az adminisztrációs ügyintézkést: levelek, okiratok és törvények megszövegezését és értelmezését.” Uo. 132.

⁸⁴ Hajnal: i. m. 186.

⁸⁵ G. Fassò: *Storia della filosofia del diritto I. Antichità e medioevo*. Laterza, Roma – Bari 2005. 194.

⁸⁶ Odofredus *Glossa al Dig.*, 1, 1, 6. E témában még mindig egy régi munka utánnymott kiadása szolgáltatja a legtöbb információt a számunkra: E. Besta: *L'opera d'Irnerio. Contributo alla storia del diritto italiano*. E. Loescher, Torino 1896 (repr. Forni, Sala Bolognese 1980).. 52–53.

⁸⁷ Az elmélet és a gyakorlat különválásának viszonylagosságát mutatja, hogy Irnerius gyűjtött össze elsőként formulákat a jegyzők számára. Bónis: i. m. 24.

⁸⁸ M. Fumagalli – B. Brochieri: *L'intellettuale*. In J. Le Goff (szerk.): *L'uomo medievale*. Laterza, Roma – Bari 1997. 226–227.

⁸⁹ Vö. Frivaldszky J.: A jogászok tudása mint »igazi filozófia« Ulpianusnál és napjaink-

A jog imént említett gyakorlatiassága általában is felveti azt a problémát, hogy a jog mennyiben és miként lehet egyáltalán tudomány (vagy pedig marad gyakorlati filozófiaként művészet, azaz *ars*), a glosszátorok ugyanis a jogi szöveget nagymértékben tisztelték, e joganyagban pedig a római jogászok dialektikus, kontroverzián alapuló érvelése⁹⁰ – s ebben részben, mint írtuk, az arisztotelészi dialektika hatása⁹¹ – volt tetten érhető. A tudományos rendszerezést lehetővé tevő arisztotelészi logika nem tehetett erőszakot a jogi szövegen még a rendszerezés kedvéért sem, így – mint majd látni fogjuk – magukat a rendszerező logikai elveket is – többnyire és eleinte – magából a jogi szövegből kellett legitimálni.

Végezetül elmondhatjuk Giulianival, hogy a dialektika retorizált, azaz jogi, kontroverzián alapuló változata egészen 1250-ig uralkodó volt, mígnem a retorika szerepének visszaszorulásával párhuzamosan *logica minor*ként megmaradva átadta a helyét a szisztematizáló tudományos törekvéseknek és gondolkodásmódnak. De térjünk vissza a jog évszázadának, s benne a glosszátorok gondolkodásmódjának a vizsgálatához.

VIII. *A szillogizmus technikája a glosszátorok alkalmazásában és a quaestio de facto*

A XII. század második felétől az arisztotelészi logika a szabad művészetek iskoláiban folyó oktatás révén elterjedt minden tudományágban, így a jogtudományban is. (Ezáltal viszont a szabad művészetek iskoláinak mestereit is nagyobb becsben tartották.) Az első glosszátorok még jobbára a *logica vetus* keretén belül végezték tevékenységüket, ez azonban megváltozott, amikor a szillogizmus módszerének alkalmazása széles körben elterjedt, mint általánosan alkalmazott tudományos megismerési módszer.⁹² A bolognai glosszátorok illetően tevékenységének legnyilvánvalóbb gyümölcse a *quaestio de facto* volt, mely a jogi kutatás technikájából önálló irodalmi műfajjá nőtte ki magát, önállóan és függetlenül a glossza műfajától. Amint az nevéből is kiderül, a *quaestio de facto emergens* kiindulópontja egy olyan joggyakorlatból származó és a jogtudomány figyelmébe ajánlott vita,⁹³ amely valóságos vagy fiktív, amely jogi kérdést, kételyt (*quaestio*) támaszt, s amelyet egy konkrét eset (*factum*) vet fel, melyet nem lehet könnyen beleilleszteni a jogban meglévő kategóriákba. Ha ugyanis beleilleszthető lenne azok valamelyiké-

ban. In Paksy M. (szerk.): *Európai jog és jogfilozófia*. Szent István Társulat, Budapest 2008. 95–108.

⁹⁰ Carcaterra bírálja Theodor Viehweg megközelítésmódját (*Topik und Jurisprudenz*. Beck, München 1953), aki a római jogászok gondolkodásmódjában túlságosan is a retorikai elemet emeli a középpontba. Jogos a kritika, különösen, hogy egy kiváló olasz római jogász, Giorgio La Pira az elsők között mutatta ki, hogy a rendszerképzés dialektikus elemei miként voltak jelen a római jogászok gondolkodásában. Carcaterra: i. m. 305. Vö. G. la Pira: *La genesi del sistema nella giurisprudenza romana*. Università degli Studi di Firenze, Firenze 1972.

⁹¹ Villey: *La formazione*. . . i. m. 62.

⁹² Errera: i. m. 44–45.

⁹³ Az is lehet, hogy eleinte a mesterek által kitalált esetekről volt szó, s csak utána a mindennapi gyakorlatból vett ügyekről. Ez utóbbi mozzanat kötötte össze a jogtudományt a gyakorlattal. E. Cortese: *Il rinascimento giuridico medievale*. Bulzoni, Roma 1996². 67.

be, akkor *casusról* lenne szó, vagyis olyan esetről, amely pontosan illeszkedik egy absztrakt jogi rendelkezés előírásaiba, vagy ahogy manapság mondanánk: törvényi tényállásába.⁹⁴ Ilyen esetben nincs szó *quaestióról*, amelyet disputációval kellene megvitatni: *ubi casus legis, ibi nulla dubitatio*.⁹⁵

A kérdés (kételey), amely létrehozta a *quaestio de factót*, két egymással szemben levő *vélemény dialektikus vitáját* feltételezi. A véleményeket képviselő feleket tradicionálisan az *opponens* és a *respondens* (illetve az *actor* és a *reus*) szerepei személyesítették meg. Ők két, egymással *összeegyeztethetetlen véleményt* fogalmaztak meg és képviseltek (tézis és antitézis),⁹⁶ de az is lehet, hogy nem annyira azok ellentétessége volt a meghatározó, hanem inkább egy kérdés *két oldalról* való, minden érveléssel és ellenérveléssel, a kérdés okaival és az arra adható válaszok minden következményével történő *körüljárása* volt a valódi céljuk.⁹⁷ A szembenálló vélemények antinómiája a megoldások egymást kizáró ellentétességében állott. Ezek arra vonatkoztak, hogy miképpen szükséges szabályozni a szóban forgó esetet. A két megoldás közötti különbség az ellentétes véleményekből adódott, amelyeket a két dialektikus vitát folytató fél arról vallott, hogy egy meghatározott norma a *quaestio*⁹⁸ alapjául szolgáló (jog)esetre alkalmazható-e vagy sem.⁹⁹ A korai bolognai glosszátorok distinkciós módszere ezen kérdésekre nem adhatott választ, mert még a legkifinomultabb felosztásoknak a jogi szabályokra történő alkalmazása is csak világosabbá, érthetőbbé, precízebbé tehetette a jogi szövegben már *benne levő* lehetséges verziókat, vagyis az egyes eseteket (*casus*), de nem volt alkalmas arra, hogy megvizsgálja a normák olyan analóg esetekre való *kiterjeszhetőségét*, amelyek nem foglaltattak benne a törvényi szövegben.¹⁰⁰ A *genusban* foglalt *speciesek* szerinti specifikációk *quaestio legitimaként* csak a törvényi szövegben szereplő, a már meglévő jogintézményeket voltak képesek rendszerezni, de nem a *quaestio de facto* által felvetett olyan jogi kérdésekről állást foglalni, amelyet kifejezetten nem szabályozott a *ius commune* törvényi szövege, joganyaga. A megoldást a glosszátorok számára az újonnan felfedezett szillogizmus eszköze jelentette.

⁹⁴ A *casus legis*ben a „ténybeli” és a „jogi” elemek kérdéseinek elemzéséhez, amelyek számos kételeyt támasztanak mind a mai napig, ld. M. Bellomo: 'Factum' e 'ius'. Itinerari di ricerca tra le certezze e i dubbi del pensiero giuridico medievale. *Rivista Internazionale di Diritto Comune* 7 (1996) 28–31.

⁹⁵ Bellomo: 'Factum' e 'ius'... i. m. 37.

⁹⁶ Errera: i. m. 46.

⁹⁷ E. Ancona: *Un modello di argomentazione giuridica: le Quaestiones disputatae dei giuristi medievali* [http://www.filosofiadeldiritto.it/L'irco2008.1b Pro et contra.pdf] 2.

⁹⁸ A *quaestio iuris* egyfajta *quaestio disputabilis* vagy *quaestio disputata* is egyben. Vö. Bellomo: 'Factum' e 'ius'... i. m. 37.

⁹⁹ A *casus legis* technikai szemléletmódját középpontba állító, illetve azt a *quaestiones ex facto emergentes* innovatív interpretációs szemléletmódjával összevető elemzést ld. M. Bellomo: La scienza del diritto al tempo di Federico II. *Rivista Internazionale di Diritto Comune* 3 (1992) 184. A glosszátorok meg voltak győződve arról, hogy a *Corpus iuris* minden jogi kérdésre tartalmaz választ, ezért abban, abból keresték a jogi megoldást minden, a gyakorlati élet által felvetett jogi problémára, akkor is, ha azokra kifejezett szabályozást nem tartalmazott a *Corpus iuris* joganyaga.

¹⁰⁰ Errera: i. m. 47.

A *quaestio de facto emergens*ben a norma, amelynek a kiterjeszthetőségéről a vita szól, nem közvetlenül a szabályozott jogesetet, intézményt érinti, mert akkor – mint mondtuk – *casu*sról, nem pedig *quaestio*ról lenne szó,¹⁰¹ hanem az *opponens*re és a *respondens*re hárul a feladat, hogy *szillogizmusokhoz* forduljanak avégett, hogy „kétséget kizáróan”¹⁰² bebizonyítsák azt, hogy lehet-e vagy sem a törvényi szabályozást a vitatott helyzetre *kiterjesztően* alkalmazni. A vitázó felek feladata, hogy olyan megfelelő érveket találjanak, amelyekből létrehozott levezetések a törvényi rendelkezés problematikus esetre (*factum*) való kiterjesztésének logikai szükségszerűségének kimutatását teszik lehetővé, vagy pedig ellenkezőleg, az érvek és az abból létrehozott szillogizmusok ezen kiterjesztés hibás voltát mutatják ki.¹⁰³ A szillogizmus szabályai megkövetelik, hogy a dialektikus vitában részt vevő felek érveiket (*argumenta*) megfelelő toposzokból (*topoi, loci*) vegyék,¹⁰⁴ amelyek alkalmasak a *quaestio*ra adott egymással ellentétes megoldások alátámasztására, igazolására. Petrus Hispanus¹⁰⁵ plasztikusan fogalmazza meg a dialektikus érvelés főbb elemeit művében, a *Summulae Logicales*ben, mely az érett középkor egyik legfontosabb logikai értekezése. Először is azt mondja, hogy a *quaestio*¹⁰⁶ kérdéses állítás, propozíció (*quaestio est dubitabilis proposi-*

¹⁰¹ M. Bellomo: *I fatti e il diritto tra le certezze e i dubbi dei giuristi medievali (secoli XIII–XIV)*. Il Cigno Galileo Galilei, Roma 2000. 569.

¹⁰² Az új, a törvényekben nem szabályozott esetekre való kiterjesztés mellett vagy annak ellenében felhozott argumentumok mindig csak valószínű érveket jelentenek. Bellomo: 'Factum' e 'ius'... i. m. 36–37. A *quaestiones legitimae* területe, vagyis a *libri legales* normáinak értelmezésének a *terrenuma* jelenti a „biztos” talajt, a többi kérdésfajta már a „valószínű” világához tartozik. A *casus legis* műfaja a „biztos”, a *quaestio*é pedig a „valószínűéhez” tartozik. Bellomo: *La scienza del diritto*. . . i. m. 193–194.

¹⁰³ Errera: i. m. 48.

¹⁰⁴ A középkori logikában és a jogi gondolkodásban szereplő *argumentumok* és *locusok* különbségéhez ld. F. Martino: *Argumenta ex legibus*. In M. Bellomo (szerk.): *Die Kunst der Disputation. Probleme der Rechtsauslegung und Rechtsanwendung im 13. und 14. Jahrhundert*. Oldenbourg, München 1997. 149.

¹⁰⁵ (Kb. 1205–1277) 1276-ban pápává választják XXI. János néven

¹⁰⁶ A *quaestio* műfajáról a teológiában és a filozófiában a következőket szükséges elmondani. A *quaestio* műfajának legismertebb teoretikus megfogalmazása Gilbert de la Porrée (Gilbertus Porretanus) (1076–1154) a teológiát és részben a filozófiát érintő írásaiból maradt ránk. Gilberto de La Porrée: *La quaestio: struttura e forma*. In P. Feltrin – M. Rossini (szerk.): *Verità in questione. Il problema del metodo in diritto e teologia nel XII secolo*. Lubrina, Bergamo 1992. 139. Gilbert de la Porrée írásában azt elemzi, hogy miként jön létre és kerül megoldásra a *quaestio*. Amint azt Abaelardus is megállapítja *Sic et non*-jában, a kutatás, illetve jelen esetben a *quaestio* két *vélemény* közötti *contradictio*, amelyek közül egyik sem állítható, hogy egyértelműen igaz lenne. A *quaestio* által fémjelzett *kutatás* útja tehát *bizonytalan*, és egyáltalán nincs előre borítékolva a biztos megoldás. Gilbert a nyelvi közegben helyezi el a *quaestio*t: a logikai eszközök helyes használatával lehet az igazságot firtatni. Ez a helyesség azonban tartalmazza azt is, hogy csak akkor beszélünk szerinte igazi *quaestio*ról, ha a szembenálló vélemények *igazságmagvakat* tartalmazó érveket (*argumenta veritatis*) jelenítenek meg. Giuliani e tekintetben utal Gilbert de la Porrée-re (i. m. 145.). Bár a *quaestio* egy állításból és egy annak ellentmondó tagadásból áll, nem minden ellentmondás *quaestio*, hanem csak az, amelyben igazságmagvakat tartalmazó állítások vannak. Ha ugyanis az egyik igaz, a másik pedig egyáltalán nem látszik semmiféle igazságtartalommal rendelkezni, illetőleg, ha egyik sem rendelkezhet az igazság vagy hamisság érveivel, akkor nem lehetnek *quaestio*ók. Amikor tehát úgy látszik, hogy mindkét fél rendelkezik igazságérvekkel, akkor beszélhetünk *quaestio*ról. A *quaestio*ók nemek distinkciók révén fajokra való történő felosztásával kerülnek fel-, illetve megoldásra. Addig nem lehet szó

tio),¹⁰⁷ vagyis *véleményeken* alapuló állítás. A konklúzió pedig, mely megoldja a *quaestiót*, olyan állítás, amely érv vagy *érvek által* kerül bizonyításra (*argumento vel argumentis approbata propositio*¹⁰⁸). Ezekből következik, hogy az érveknek van kulcspozíciója a *quaestio* megoldásában, amit így határoz meg: *argumentum est ratio rei dubiae faciens fidem*,¹⁰⁹ azon értelem tehát, amely által „hite(l)t érdemlően”, meggyőzően bizonyosság szerezhető kétséges, kérdéses tárgykörben. Az érv (érvelés)¹¹⁰ azonban „a toposz által van megerősítve, és ezért jelen is van a toposznak a definíciójában.”¹¹¹ A „toposz ugyanis az érvelésnek a székhelye, vagy az, ahonnan a föltett kérdéshez szükséges érvet vesszük.”¹¹² Az érv, s így

quaestióról, ameddig a szóban forgó területet a *többértelműség* által bizonytalan, mert ekkor „konfúz többértelműség takarja el az igazság formáját” (Gilbert de la Porrée: i. m. 141.), s mindaddig nem is lehet tudni, hogy a „kontradikció melyik része az igaz”. Amikor meghatározásra kerül a tárgyterület, s amikor így a *quaestio* kikerül a bizonytalan többértelműség területéről, és amikor a felosztás révén (*per divisionem*) elhatárolják a különböző értelmeket és módokat, az elhatárolások révén pedig a dolgokat, s ezeket alkalmazzák a *quaestio* részére, akkor fog majd feltárulni az „igazság formája”. Az érvek révén azonosítják a felosztások révén létrejött részeket a *quaestio* részeivel. A kétséges *quaestio* ily módon biztos *érvekkel* kerül megoldásra – írja a szerző. A *questio* tehát nem a nyílt végű kérdéseket oldja fel, hanem a *lehatárolt* problémájú kérdéseket, amelyek egy olyan állítást és annak tagadását tartalmazzzák, amelyeket igazságtartalommal rendelkező érvek támasztanak alá, s amely konkrét problémák distinkciók, lehatárolások, nemekre és fajokra való felosztások révén oldhatók fel. Megjelenik itt már a toposz, illetve a topika fogalma, illetve az érvek dedukált jellege is, amelyek majd a szillogizmusok tanának elterjedésével fogják a *quaestio* feloldását művészetté, valódi tudománnyá fejleszteni. Gilbert de la Porrée hangsúlyozza, hogy amint érvek támasztották alá a *quaestiót*, amely így kételyt támasztott, ugyanígy biztos érvek hozhatják annak feloldását, megoldását is. Uo. 141. A *quaestio* lefolyása a következőkben foglalható össze. (Uo 142. 6. jegyzet.) A *quaestio*: az egymással *ellentmondásban* levő két rész közül melyik az igaz? A kérdés, *kétely (dubitatio)*: melyik az egymásnak ellentmondó két *érv* közül a megoldásra vezető? A *megoldás (solutio)*: *distinkciók* alkalmazása a kétértelműség feloldására, és végül a *megerősítés (confirmatio)*: érvek kifejtése, amelyek végérvényesen meghatározzák az ellentmondásban levő két rész valamelyikének az igazságát. Az előbbiekből kiemelendő, hogy mindig *két álláspont* feszül egymásnak, s *valamelyiknek* a kettő közül igaza van, ezt pedig a felhozott érvek döntenek el. Ez nem *egy* olyan kérdés, amely ignell vagy nemmel válaszolandó meg (*eldöntendő kérdés*), de nem is olyan, amelyre *számos* válasz adható, s így *filozófiai* módon kell megválaszolni. Végül, ha a kétértelműségek egyértelműen feloldásra kerülnek, akkor az állítás és a tagadás nem lesznek ellentmondóak, vagyis a harmónia létrehozatala, az ellentét *feloldása* jelenti a *quaestio* megoldását és egyben annak célját. Ehhez azonban, vagyis az igazságot jelentő megoldáshoz, szükségszerűen a kérdésen és a *kétségen* keresztül vezet az út, írja Abaelardus: „a kétségen keresztül érkezőnk el a [firtató – F. J.] kutatáshoz, a kutatáson keresztül értjük meg az igazságot.” Abaelardus: *Sic et non* prol. In P. Feltrin – M. Rossini (szerk.): *Verità in questione. Il problema del metodo in diritto e teologia nel XII secolo*. Lubrina, Bergamo 1992. 112.)

¹⁰⁷ P. Ispano: *Tract. Sum., Log. T. V, 2. i. m. 128.*

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ P. Ispano: *Tract. Sum. Log. T. V, 2. i. m. 26.*

¹¹⁰ Az érv és az érvelés nem ugyanaz Petrus Hispanusnál. Az érvről mondja azt, hogy az a toposz által van megerősítve. P. Ispano: *Tract. Sum. Log. T. V, 4. 132.* Az érvelés pedig az érv kifejtése *beszéd* révén, vagyis a beszéd az, ami kifejti az érvet. *T. V, 2. 129. vö.* „az érvelés a kétséges dolog vonatkozásában bizonyosságot teremtő logosz (érv, beszéd).” Gennádiosz Szkholáriosz: i. m. 123.

¹¹¹ Gennádiosz Szkholáriosz i. m. 127.

¹¹² Gennádiosz Szkholáriosz i. m. 127. *Est enim locus sedes argumenti vel illud unde ad propositam questionem conveniens trahitur argumentum.* P. Ispano: *Sum. Log. T., V. 4. i. m. 132.*

az érvelés is a toposz által kerül tehát alátámasztásra, ily módon a szillogisztikus érvelés alapvetővé teszi a toposz szerepét. A toposz, amely tehát az „érvelés székhelye”, ahonnan a szóban forgó kérdéshez a szükséges érvet lehet venni, vagy egy logikai elv (*maxima propositio*), vagy pedig tekintéllyel rendelkező, megkérdőjelezhetetlen szabály (*differentia*),¹¹³ amelyen az *argumentum* koherenciája nyugszik. A középkori logikában a toposzok *maxima propositió*okra és *differentiá*okra oszlanak; az előbbieket általános és magától értetődő elvek, amelyeket nem kell bizonyítani és nem más elvekből származnak, ezek egyfajta axióma-toposzok,¹¹⁴ az utóbbiak szerepe pedig az, hogy a középső terminusokat megtalálják az érvelések felépítéséhez.¹¹⁵ Az érvelésben az *argumentum* hatékonysága tehát egy olyan toposznak („közhelynek”) az alkalmazásán nyugszik, amely a középső terminus szerepét tölti be¹¹⁶ a másik két terminus (*maior* és *minor*) között, amelyeket az érvelés premisszái tartalmaznak, oly módon, hogy helyes szillogisztikus következtetést adjon.¹¹⁷ A *locust* Cicero nyomán a középkori logikusok *vis inferentia*enek nevezték, mivel az a levezetés lényegi támasza. Az érv a középfogalomhoz képest annyival több, hogy ez utóbbihoz hozzáadja a konklúzió bizonyításának képességét.¹¹⁸ A *Summulae Logicales* huszonegy lehetséges toposzt sorol fel,¹¹⁹ amelyek alkalmasak szillogizmusok létrehozására. Ezekből néhány: *locus a causa materiali*, *locus a causa formali*, *locus a contrariis*, *locus a maiori*, és a római jogi, illetve

¹¹³ P. Hispano: *Tract. Sum. Log. T.*, V, 4. i. m. 133. Gennádiosz Szkholáriosz: i. m. 129.

¹¹⁴ Ld. S. Ebbesen: *La logica scolastica dell'antichità come fonte della logica scolastica medievale*. In N. Kretzmann – A. Kenny – J. Pinborg (szerk.): *La logica nel medioevo*. Jaca Book, Milano 1999. 13 skk. A középkori latinban az „axióma-toposzt *locus maximának* hívták, míg a »cicerói toposzt« *locus differentiae (maximae)*-nek”. Uo. 15. Az axiómák és a toposzok egymáshoz való viszonya nem tisztázott Arisztotelésznel sem, minthogy azokat sehol sem veti össze. Az elvek és benne az axiómák a szillogizmusok premisszáiként szolgálnak, a maximák (gnómák, szentenciák) pedig a retorikában használatos szillogizmusok, illetve enthümémák premisszáiként. Vö. F. Piazza: *La retorica di Aristotele*. Carocci, Roma 2008. 119–120. A maxima (gnóma) meghatározását lásd Arisztotelész: *Rétorika* 1394a i. m. 139–140. Boethius mind a Galénostól származó axióma-toposz fogalmát, mind az arisztotelési-cicerói toposz-koncepciót tovább örököltette. Ebbesen: i. m. 15. Boethius egyfajta „elv” értelemben maximáknak hívta az olyan egyetemes és közismert állításokat, amelyekből a szillogizmusok konklúziói fakadnak, s amiket Arisztotelész *Topikájában* „toposzoknak” nevez – pontosítja Boethius. Pattaro: i. m. 503. Petrus Hispanus azt mondja, hogy a toposz-maxima ugyanaz, mint a maxima. (*Locus maxima idem est quod ipsa maxima.*) P. Hispano: *Sum. Log. T.*, V, 4. i. m. 132. Accursius megállapítása szerint pedig *principia maximae sive regulae appellantur in dialectica*.

¹¹⁵ Errera: i. m. 49. 52. jegyzet.

¹¹⁶ „[A]z érvelés a kétséges dolog vonatkozásában bizonyosságot teremtő logosz (érv, beszéd), ami pedig nem más, mint a konklúzióhoz vezető középső terminus. [...] Középső az a terminus, amely két szélsővel rendelkezik. Bizonyítás az érvelésnek beszédben való bemutatása, azaz olyan beszéd, amely érvelést ad elő. Az érvelés különbözik a középső terminustól és a bizonyítástól abban, hogy középsőnek azt mondjuk, amelynek két szélső terminusa van, az érvelés pedig a középsőhöz hozzáadja a konklúzió bizonyításának erejét. [...] A bizonyítás pedig olyanfajta beszéd, amely a premisszákból és a konklúzióból tevődik össze. Ebben mutatkozik meg ugyanis az érvelés ereje. Ennek a bizonyítási módnak négy fajtája van, tudniillik a szillogizmus, az indukció, az enthüméma és a példa.” Gennádiosz Szkholáriosz: i. m. 123, 125. Petrus Hispanus eredeti munkája teljesebb és koherensebb kifejtését adja e kérdésnek.

¹¹⁷ Errera: i. m. 49–50.

¹¹⁸ P. Hispano: *Tract. Sum. Log. T.* V, 2. i. m. 129.

¹¹⁹ P. Hispano: *Tract. Sum. Log. T.* V, 5-től i. m. 136 skk.

a kánonjogi források analógiás kiterjesztését lehetővé tevő *locus a simili*, továbbá a korban nagy jelentőségű *locus ab auctoritate*¹²⁰ stb. A glosszátorok, majd a kommentátorok jogtudományi munkája révén egyre nagyobb szerepet kapott az *auctoritas*, azonban valószínűségi¹²¹ és nem szigorúan szükségszerű értelmében.¹²² Idővel¹²³ a jogtudomány képviselőinek a leginkább osztott, azaz „közös” doktrinális véleményei, vagyis a *communis opinio doctorum* a leginkább *valószínű* jogtudósi *véleményként* a leginkább *valószínű jogi igazság* erejével bírt.¹²⁴ A jogtudományban és a jogi dialektikus érvelésben azonban más szerepet töltött be az autoritás érve, mint a logikában. A glosszátorok teljes jogtudományi munkássága Bolognában olyan források szövegelemzésén nyugodott, amelyek az *auctoritas necessaria* jellemzőivel bírtak. Mivel az ott tanulmányozott jogforrások olyan tekintélytől származtak, aki maga volt a kiváltképpen, a legfőbb autoritás (a császár, a pápa), ezért a császári, illetve a kánonjogi jogforrások kompilációi

¹²⁰ P. Hispano: *Tract. Sum. Log.*, T. V, 36, i. m. 178. Ez utóbbi értelmében az autoritás (tekintély) nem más, mint egy bölcs ember ítélete saját tudományterületén: *Auctoritas, ut hic sumitur, est iudicium sapientis in sua scientia* (uo.), amely érv tehát olyan rendíthetetlen bizonyosságot jelentett, hogy a pusztán logikai tartalmú dialektikus *locusok* nyilvánvalóságával esett egy megítélés alá. Petrus Hispanus példája: „az asztronómus azt mondja, hogy az ég forog, ezért az ég forog” (uo.).

¹²¹ Aquinói Szent Tamás a következőképpen fogalmaz a bölcs szakemberek ítéletéről, mint az érvelés kiindulópontjáról: „Ezenkívül, a természettörvényből származó törvényekre adható magyarázat. Ámde »az ősök nem minden törvényi szabályozására adható magyarázat«, ahogy a jogi szakértő mondja. Tehát nem minden emberi törvény származik a természettörvényből.” „A [...] ellenvetésre azt kell mondanunk, hogy a jogi szakértő ezen mondatát azokra a törvényekre kell értenünk, amiket az ősök a természettörvény *konkretizálása* során hoztak. Ezekhez úgy viszonyul a bölcs szakemberek *ítélete*, mint bizonyos *elvekhez*, amennyiben tudniillik tüstént látják, hogy egyedileg mit célszerű határozni. Ezért mondja a Filozófus az Etika 6-ban, hogy az ilyenekben »nem kevesebb figyelmet érdemelnek a szakértők és a bölcs ősök bizonyíthatatlan kijelentései és nézetei, mint a bizonyítások«. [kiemelés tőlem: F. J.]” *Sum. Theol.*, I–II, q. 95 a. 2. Ford. Tudós Takács J. [<http://www.thomasinternational.org/hu/projects/step/treatiseonlaw/delege090.htm>].

¹²² A fejedelem értelmezése „általános és szükségszerű” (*generalis et necessaria*), tehát általánossága folytán minden alattvalót frott módon normativitásával szükségszerűen kötelez; a szokás, amely bár általánosan és szükségszerűen értelmez, de nem frott módon; a bíró, akinek értelmezése *necessaria*, de nem általános; míg végül a jogtudós *interpretatio*ja csak *probabilis*, azaz csak valószínűség szintű tartalommal rendelkezik. Grossi meglátása szerint a fejedelem és a szokás értelmezése minőségileg ekvivalens egymással, minthogy teljességgel külsődleges körülmény az frott mivolt az előbbi esetében. P. Grossi: *L'ordine giuridico medievale*. Laterza, Roma – Bari 1995, 166.

¹²³ A kommentátorok idejében „keletkezett a *communis opinio* (kezdetben *communis opinio doctorum*) fogalma.” Szabó B.: Doktor alkotta jog, *communis opinio doctorum* és más jelenségek. In Szabó M. (szerk.): *Ius humanum*. Ember alkotta jog. Műhelytanulmányok. Bíbor, Miskolc 2001. 130.

¹²⁴ A *communis opinio doctorum* Enrico Pattaro megfogalmazásában „gyenge észként” (*ragione debole*), „ésszerűséget” (*ragionevolezza*) jelent, továbbá nem annyira tekintélyt, mint hiteles „tekintélyességet” (*autorevolezza*), ami a tekintély „gyenge” értelemben, vagyis a jogtudósok közös véleményében az érteleme és a tekintély „gyenge” értelemben egybeolvadnak. Pattaro: i. m. 537. Ne feledjük, hogy a dialektikus érvelés *közösen osztott*, jelentős, valószínű *véleményekből* (*endoza*) indul ki. A „jelentős vélemények” azok, amelyeket mindenki, vagy az emberek többsége vagy a bölcsek osztanak, ez utóbbiak mindannyian, vagy a *többségük*, vagy a leginkább nevesek és becültek közülük. Arisztotelész: *Topika* 100b 22, *Szofisztikus Cáfolatok* 172a, 11 skk; *Második Analitika* 77a, 32. Vö. Pattaro: i. m. 447–448, 455–476.

(az előbbi tekintetében a *Corpus iuris civilis*, az utóbbit illetően pedig a *Decretum Gratiani* és a dekretális-gyűjtemények),¹²⁵ jószerivel a vitathatatlan szövegek olyan kimeríthetetlen forrását jelentették, amelyet a dialektikus *argumentumok* alátámasztására használtak fel.¹²⁶ Az *utrumque ius* (vagyis a római jog és kánonjog) forrásai jogászok által elismert tekintélyének súlya olyan nagy volt, hogy ennek az volt a szükségszerű következménye, hogy minden *locus*, amelyet a dialektika előírásai szerint a logikailag helyes deduktív érveléshez alkalmazni kel-

¹²⁵ A kánonjog forrásaihoz ld. Erdő P.: *Az egyházjog forrásai. Történeti bevezetés*. Szent István Társulat, Budapest 1998. 165–200. Gratianus jogtanárként azért állította össze a *Concordia discordantium canonum*ot, hogy az *oktatás* gyakorlati céljait segítse. J. M. Viejo-Ximénez: *La ricezione del diritto romano nel diritto canonico*. In E. De León – N. Álvarez de las Asturias (szerk.): *La cultura giuridico-canonica medioevale, premesse per un dialogo ecumenico*. Giuffrè, Milano – Roma 2003. 165. Szerencsére Francesco Calasso 1954-ben tett állítása, miszerint erről a nagy hatású munkáról nincsenek újabb kutatások, már a régmúlté. F. Calasso: *Medio evo del diritto I. Le fonti*. Giuffrè, Milano 1954. 393, 3. jegyzet. Csak a legújabb kutatásokból egy összefoglaló jellegűt említve: C. Larrainzar: *La ricerca attuale sul „Decretum Gratiani”*. In E. De León – N. Álvarez de las Asturias (szerk.): *La cultura giuridico-canonica medioevale, premesse per un dialogo ecumenico*. Giuffrè, Milano – Roma 2003. 45–88. A kánonjogászoknak nem volt a iustinianusi kódexhez fogható egységes, tudományosan rendszerezett törvénykönyve. Gratianusnak rendkívül szerteágazó, heterogén forrású és eltérő természetű mozaiklemek diszkordanciájából kellett létrehoznia a harmonikus egységet. Irnerius a *Digesta* jogtudósi munkáiban kész jogi technikát és jogi logikát talált, amellyel kiindulásképpen dolgozhatott, míg Gratianusnak ezt jobbára magának kellett kialakítania, s ezzel a diszkordanciákat harmóniába rendezni igyekezett. „Nem arról van [tehát] szó, hogy a szerző egyszerűen kompilációt készít és egymás mellé állítja szövegeket, (még szisztematikus rendben sem), hanem egy sor traktátust közöl, amelyekben felvet valamilyen témát, bevezet valamilyen problémát, és azt a források segítségével tárgyalja, fejti ki. A kánonjogi szövegek tehát ebben a traktátusban úgy kerülnek idézésre, mint érvek, tekintéllyel rendelkező érvek (auctoritates), ezért is viselik a jogforrások neveit, az auctoritas nevet. Ezeket a források szövegeket Gratianus dialektikus módszerrel magyarázza, mégpedig az interpretáció Chartres-i Ivótól és a többiektől megismert elvei alapján.” Erdő: i. m. 170–171. Gratianus módszerének egyik előkészítőjeként Petrus Abaelardus 1115–1117 között (mások szerint 1122-ben) írt *Sic et non* munkája nevesíthető, amelyben 158 kérdésben gyűjti össze az Egyházatyák egymással nem harmonizáló állításait és megpróbálja azokat összeegyeztetni. Calasso: i. m. 398. Megemlítenéd, hogy a korai skolasztika, így például Abaelardus már említett *Sic et nonja*, ha a közvetlenül nem is bizonyíthatóan, de hatást gyakorolhatott a bolognai glosszátorok munkáira. Bónis: i. m. 39. Figyelemre méltó, hogy Harold J. Berman Gratianus munkáját tekinti a legekleatásabb példának arra, hogy a dialektikus-skolasztikus módszer miként hatott a jogtudományra. Berman: i. m. 143. A 1130–40-es években Bolognában is tanító Gratianus nem csak a dialektikus-skolasztikus módszert ismerte jól, hanem ismer(het)te a civiljogi értelmezés egyéb technikáit is. Erdő: i. m. 167. Vö. Viejo-Ximénez: i. m. 158–159, 166, 175, 179–180. 184. Eleinte az *artes liberales*ben foglalt módszerek, dialektikus értelmezési technikák azonosak voltak a teológusok, a jogászok és a kánonjogászok között, majd a XII. század első felében a tárgyterületek (*Corpus iuris civilis*, Szentírás, kánonjogi források), amelyeken azokat alkalmazták, kezdtek differenciálódni. Uo. 175–176. A szerző így összegzi álláspontját: „Az összegzésem világos. Gratianus Decretuma, annak legrégebbi időszakától kezdve, sohasem fordított hátat a római jognak, s nem volt távol a jogászok *Corpus iuris civilis* megértését illető folyamatától. Ellenkezőleg, Gratianusban van egy befogadó és nyílt magatartás az »új« iustinianusi joggal szemben, ami néhány olyan elv kidolgozásában is konkretizálódik, amelyek a kánonjog romanizálódását segítették elő.” Uo. 185–186. Gratianus *Decretuma* „olyan értelemben is kiváló munka, hogy a skolasztikus dialektika módszere és a civiljog magyarázatában kialakult módszerek alkalmazását jelenti a kánonjog területén [...]” Erdő: i. m. 166–167.

¹²⁶ Errera: i. m. 52.

lett,¹²⁷ csak akkor volt argumentumként a jogi érvelésben használható, ha az kifejezetten alátámasztható volt egy, a nevezett jogforrásokban található szöveghely által. Az a körülmény, hogy minden, a törvényi szövegekben (illetve a jogi gyűjteményekben) szereplő előírásnak és állításnak vitathatatlan és rendíthetetlen tekintélyessége volt, amit azoknak az őket tartalmazó kétségbevonhatatlan – vitán felül álló¹²⁸ – forrás juttatott, azt eredményezte, hogy a kompilációk minden egyes szövegrészlete alkalmas volt arra, hogy a különböző dialektikus argumentumok legitimációjaként szolgáljanak. Ez szükséges volt ahhoz, hogy alá lehessen támasztani a normának a *quaestio* alapját képező konkrét esetre történő kiterjesztésének a szükségességét (vagy éppen annak szükségszerű kizártságát). Az említett jogi szövegek autoritása nem csak értékeőbb argumentum volt minden más egyéb érvnél, hanem e szövegek abszolút szükségesek voltak ahhoz, hogy a *quaestiones de facto* szillogizmusainak premisszáit érvényesen meg lehessen alkotni a törvény *ratio*jából (racionális elveiből), s így egyedüli és kizárólagos érveket képeztek a jogi érvelés területén. Az idézett normák autoritása (tekintélye) az – feltéve, hogy az argumentum a *quaestio* megoldásának megfelelő –, ami elkerülhetetlenné teszi, hogy a törvény ily módon meghatározott *ratio*ja a szillogisztikus érvelő okfejtés szükségszerű következményeként eredményezze a vita tárgyát képező jogi norma kiterjesztő alkalmazását vagy annak kizártságát, ezáltal potenciálisan kitérítve a törvényt eredetileg inspiráló *causa legis* hatókörét a törvényhozó által nem szabályozott esetekre.¹²⁹ A norma kiterjesztését (vagy annak kizártságát) alátámasztó, jogilag meggyőző és érvényes dialektikus érveléshez tehát nem volt elégséges a szillogizmushoz felhívott *locus* logikai ereje, hanem annak megkerülhetetlen alapját egy olyan *másik* jogi norma kellett, hogy képezze, amely autoritásával a kiterjesztő alkalmazásnak (illetve annak kizártságának) az ésszerűségét meggyőzően igazolta. A jogi *quaestió*k dialektikus vitájában szereplő *modi arguendi* (érvelési módok) tanulsága alapján elmondható, hogy nem csak az *argumentum*nak kell egy megfelelő *locus*ra alapozódnia, hanem ez utóbbinak is a megfelelő törvényi szöveghelyen kell alapulnia,¹³⁰ amelynek a glosszátor felhívja az értelmét (*ratio*) és az erejét (*vis*). Következésképpen nem csak *locus loicalis*ok, azaz egyszerű logikai axiómákra alapított *locus*ok alkalmazására volt szükség, mint például az *a contrario sensu locus* esetében, amelyet

¹²⁷ A glosszátorok a *locus*ok katalógusa tekintetében Boethiust követték. Carcaterra: i. m. 300. Ld. a katalógust uo. 300–302.

¹²⁸ Ami vitathatatlan volt, az a jogforrás tekintélye, nem pedig az adott jogi norma kiterjeszthetőségét érintő *quaestió*ra adandó megoldás, minthogy ez utóbbi csak a valószínű bizonyosság szintjén mozgott, mivel a *quaestio de facto* a valószínűleg helyes elemzését végzi dialektikus érvekkel és ellenérvekkel. Giuliani rámutat arra, hogy a dialektikus vita mindig igényli a vélemény és az ellenvélemény ütköztetését, és ahol pedig a vélemények, tanúságtételek és autoritások ütközése révén előáll vita (kontroverzia) van, ott csak a dialektikus módszer az egyedül alkalmazható, amelynek igazsága azonban mindig „csak” *certitudo probabilis*. Giuliani: i. m. 158.

¹²⁹ Errera: i. m. 53–54.

¹³⁰ Jó példaként arra, hogy magát a gondolkodásmódot mennyire áthatotta a szillogizmusokban való *pro* és a *contra* érvelés, jegyezzük meg, hogy egy *quaestio* szerzője például a saját maga számára alkotott szisztematikus széljegyzetekben *modus arguendik*kel szillogizmusokat, hogy érvelését így a saját maga számára megerősítse. M. Bellomo *I fatti e il diritto*. . . i. m. 287–288.

puszta logikai-fogalmi struktúrájában tekintünk, hanem egy *locus per legem probatus*ra, azaz olyan *locus*ra, amelyet pontos normatív hivatkozás támaszt alá, amely így a *locus*nak a jogi értékű *modus arguendi* minőséget biztosítja.¹³¹ Például az említett *a contrario sensu* mint *locus loicalis* kifejezett megerősítést talál a *Digestában* (1, 21, 1, pr.), és így válik *modus arguendi in iurév*.¹³² A különböző *loci loicales* kötelező kapcsolódása a törvényi szövegekhez eredményezte azt, hogy azoknak *loci loicales per leges probatinak* kell lenniük, amelyekből a különböző – jobbra Bolognán kívüli – jogi iskolák a XII–XIII. századokban indexeket, részletes jegyzékeket, voltaképpen a *locusok* – *a contrario sensu*, *a simili ad similia*, *a divisione*, *a fortiori* stb. – egész tárházát dolgozták ki avégett, hogy segítsék jogi érveikben a dialektikus vitában résztvevő feleket. Ezekben a jegyzékekben minden egyes *modus arguendi*hez normatív hivatkozások tartoztak, amelyek az érvényes és helyes jogi érvelést tették lehetővé, illetve azt, hogy a vitázó felek az érvek kiválasztásánál csak a *logikai* megfelelőséget vegyék figyelembe, s ne kelljen minden egyes érvnél – időt és fáradságot rááldozva – folyton kikeresni a megfelelő szövegrészt a *Corpus iuris civilis*ből. Ebből a szempontból kiemelésre méltó Pillius Medicinensis, a modenai jogoktató glosszator beszédes című munkája: *Libellus disputatorius*. Jelentősen leegyszerűsödött a jogász feladata a *quaestiones disputatae* dialektikus vitáiban, hiszen az említett munkában felsorolt *brocardák*¹³³ (*generalia*)¹³⁴ a megfelelő, alátámasztásul szolgáló jogi források aprólékos megjelöléseit tartalmazták. Ezáltal a munka megkönnyítette ezen *brocardák* dialektikus *argumentum*okként való közvetlen használatát, hiszen lehetővé tette, hogy mindkét fél precízen és könnyen meglelje a vitára alkalmas normatív hivatkozásokat. A *brocardica* az egymással szembenálló általános érveivel, jogtétéleivel a dialektikus vita intézményesített érvkészleteként és annak specifikus műfajaként is felfogható.

¹³¹ Errera: i. m. 55. Cortese i. m. 42. A *modi arguendi*, a *loci loicales per leges probati* forrásokhoz kötött elemzéséhez, amely a végén egy *loci loicales*-listát is tartalmaz ld. M. Bellomo: »Loci loicales« e forme del pensiero giuridico in alcuni testi dei secoli XIII e XIV. *Rivista di Storia del Diritto Italiano* 47 (1974) 5–18. Néha azonban úgy is használtak *modus arguendiket* a *quaestio disputata*kban, hogy azok nem voltak kifejezetten *probat per leges*, vagyis nem voltak a *iuris communé*hez kifejezetten kapcsolva. M. Bellomo: *I fatti e il diritto*. . . i. m. 567–568.

¹³² A *quaestio* úgy volt megfogalmazva, hogy a vitatéma meghatározását a *Corpus iuris civilis* vonatkozó szövegheyeinek megjelölése követte, amelyeket a vitatkozó felek választottak, hogy az egymással ellentétes dialektikus álláspontjaikat alátámasztó logikai-fogalmi igazolásaikat (*loci loicales*) ekképpen erősítsék meg, s hogy így hozzanak létre érvényes és meggyőző szillogizmusokat.

¹³³ A *brocardica* műfajáról ld. Pokol B.: *Középkori és újkori jogtudomány. Az európai jogi gondolkodás fejlődése*. Dialóg Campus, Budapest – Pécs 2008. 45. A kánonjogban a *brocarda* vagy *generalia*, illetve a *notabilia* műfajairól ld. P. Erdő: *Storia della Scienza del Diritto Canonico. Una introduzione*. Pontificia Università Gregoriana, Roma 1999. 70–72.

¹³⁴ Az ellentétes elveket tartalmazó *generalia*k Pillius után nyerik el a klasszikussá vált *brocarda* nevet. E. Cortese: *La norma giuridica. Spunti teorici nel diritto comune classico I*. Giuffrè, Milano 1962. 241.

IX. A quaestio de facto szillogizmusának dialektikus jellege,
valamint a solutio valószínűleg igaz volta

A *quaestio de factó*ban az *argumentumok* alapjául álló *locusok* meghatározása, azaz a *modi arguendi in iurē*hez való folyamodás a szükséges alap ahhoz, hogy a szillogizmust meg lehessen alkotni. E szillogizmushoz a dialektikus vitában a felek,¹³⁵ az *opponens* és a *respondens* törvényi helyekből hívnak fel premisszákat, ahol az egyik premissza mindig azon törvényi norma szöveghelye, amely kiterjesztő alkalmazásának lehetőségéről folyik a jogi disputa, a másikat pedig egy másik forráshely adja, mely alkalmas arra, hogy igazolja vagy cáfolja a kiterjesztést. Az ilyen szillogizmus alkalmas volt arra, hogy konklúzióként, *logikailag* szükségszerű következtetésként adja a római jogi vagy a kánonjogi előírás alkalmazhatóságát a *quaestió*ban foglalt új esetre (vagy igazolja annak kizártságát).¹³⁶ A mester aki – mintegy bíróként ítélkezve¹³⁷ – eldöntötte a *quaestio* vitáját,¹³⁸ azt mérlegelte, hogy melyik szillogizmus a valóban érvényes és megfelelő, s alkalmas arra, hogy helyes választ adjon a felvetett kérdésre. Mivel a mester feladata tehát az volt, hogy a legmegfelelőbb, legmeggyőzőbb szillogizmust válassza ki, elutasítva a kevésbé plauzibilis – vagy a helytelen, inkohereus, azaz ésszerűtlen – szillogizmusokat, ezért ebbéli tevékenységének jellege is rámutat arra, hogy az érvelés a „valószínű igazság” terepén mozog. A vitában „győztes” szillogizmus konklúziója így nem a szükségszerű igazságnak, hanem a *valószínűnek* a világában helyezkedik el, mint a jogi vita legvalószínűbb és legmeggyőzőbb megoldása. Fontos hangsúlyoznunk, hogy a *quaestio litigima* esetében nem lehetett szó *probabilis* igazságra igényt tartó valódi dialektikus disputáról (ahol a *pro* és a *contra* egy-

¹³⁵ A XIII. század második felében rögzülnek és terjednek el a *modi arguendi in iure* jegyzékei, abban az időben, amikor a skolasztikus viták tapasztalatai a legtermékenyebbek voltak, s amely viták a *quaestio publice disputata* adta akadémiai rendszeresség és forma szerint zajlottak. Bellomo: *I fatti e il diritto*. . . i. m. 568. A *quaestio publice disputata* leírásához ld. Bellomo: *Saggio sull'università*. . . i. m. 216–219.

¹³⁶ A *modi arguendi in iure*, valamint a tiszta *loci loicales* érvei alkalmazhatóak voltak magára a iustinianusi kompilációra, illetve az egyetemes Egyház nagy törvényhozásának gyűjteményeire is, de csak olyan célból, hogy az egyes normák jelentését jobban meg lehessen érteni, illetve azért, hogy az egyes normákat egymással össze lehessen kötni a *systema iuris* kialakítása végett. Ezen viszont nem lehetett túllépni, mivel nem lehetett normatív megoldást javasolni, azaz egy olyan *praeceptum iurist*, amelyet a jogforrások szövegei nem tartalmaztak. Vigyáznunk kell tehát arra, hogy a valószínűségi logikát csak a *quaestiones ex facto emergentes* területére értsük, és soha ne a *casus legis*ére. A *loci loicales* funkciói – legyenek azok pusztán logikai voltakban vagy pedig *per leges probati* logikai-jogi minőségükben – egészen másként működtek, ha a *ius commune*, illetve, ha a *ius proprium* területén kerültek alkalmazásra, mivel csak ez utóbbi esetben voltak arra használatosak, hogy a *ius communē*ből hiányzó normatív megoldást találjanak. Bellomo: *I fatti e il diritto*. . . i. m. 569–572.

¹³⁷ Bellomo: *Saggio sull'università*. . . i. m. 220. A skolasztikus disputák a jogi gondolkodásból nyerik az eredetüket, aminek megalapozását adta, mint már láthattuk, a kor – tág értelemben vett – logikájának retorikai-dialektikus beállítottsága, vagyis a középkori logika eleve „jogias” szemlélete. Az egyetemeken folytatott – a bírói eljárásokhoz sok tekintetben hasonlatos – disputákat vezető mester egy kontradiktórius eljárásban mondta ki indokolt, ítéltszerű döntését az egymással ütköző, érvekkel alátámasztott vélemények konfliktusában. Conca: i. m. 4. Villey: *A joglogika története*. i. m. 14.

¹³⁸ A disputa lefolyásának menetéhez ld. Bellomo: *Saggio sull'università*. . . i. m. 219–220.

aránt „csak” lehetségesek), hiszen az említett kétség megoldása a „teljességgel igaz” területéhez tartozott.¹³⁹ A *quaestio legitima* esetében felmerülő kétség esetén tehát nem *probabilis* érveket tartalmazó *disputatio*val, hanem a *logica vetus* eszközével, azaz a nemeknek a *distinctio* dialektikus eszközével fajokra történő dichotomikus felosztásával, vagyis – végeredményében – a prophürioszi ágrajzot (*tabula* vagy *arbor Porphyriana*) adó módszerrel lehetett feloldani a forrásokban található ellentmondásokat.¹⁴⁰

A szillogizmusok vitája által létrejött igazságok azonban mindig időlegesen maradnak, amelyek addig érvényesek, ameddig egy újabb, egy még meggyőzőbb igazolás eredményeképpen meg nem döntik azok igazságát. A *quaestiones de facto emergentes*ben használt szillogizmusok – a jogélet *jogi* kérdéseire¹⁴¹ vonat-

¹³⁹ Vö. Bellomo: *Saggio sull'università...* i. m. 210–211. Nem lehetett vitát folytatni a *ius commune* értelmezési problémáiról, mivel ez a téma vagy a *lecturae* vagy a *repetitiones* műfajához tartozott. Uo. 218.

¹⁴⁰ A római jog és a kánonjog glosszátorainak hermeneutikai tevékenysége arra irányult, hogy a törvényszövegekben levő, elfogadhatatlannak tekintett ellentmondásoknak, azaz az ellentétes, antinomikus szöveghelyeknek (*contraria*) a megoldások révén való feloldását (*solutiones contrariorum*) végezzék el. A glosszátorok ezen tevékenysége a *quaestio legitima* műfajában öltött testet, ami egyrészt tartalmazza a források dialektikus ellentétességét, azaz a *disputatio*ban megjelenő *contraria* meghatározását, másrészt a koherencia-probléma feloldását (*solutio*) is. A *quaestio legitima* a kortárs teológiai és a filozófiai gondolkodásban elterjedt *quaestio* műfajával teljesen megegyezik. Errera: i. m. 27, 63. jegyzet. A bolognai glosszátorok anélkül, hogy kétségbe vonták volna a források tekintélyét (*auctoritas*), vagyis azok normatív érvényét, tudták a *quaestio legitima* műfaja által igényelt *distinkció* technikája révén feloldani a két adott forrás közötti ellentmondás(ok)at, a distinkció(k) mellett felhozható érvek ütköztetésével és azok mérlegelésével. Az értelmezést végző jogász a distinkció eszközehez nyúlva tudta megmagyarázni azt, hogy a *látszólag* egymással *ellentétes* két jogintézmény, bár mindkettő ugyanazon közös nemhez tartozik, mégis annak két *különböző fajtát* alkotja, amely megkülönböztető felosztást a *differentia specifica* meghatározásával lehet elvégezni. Éppen ez utóbbi igazolja az *eltérő szabályozás* indokoltságát. A források közötti ellentmondások feloldása a jogi szöveg fogalmi felosztásában áll (*contraria tolluntur legis divisione*). Errera: i. m. 28. Ez a harmónia megmentését, azaz a források összeegyeztetését eredményezte, minthogy a szóban forgó intézmények egyazon közös nemhez tartoznak, de egyszersmind a jogelvek (intézmények) azon különbségeinek kiemelését is lehetővé tette, amelyek ezen megkülönböztető felosztások révén lettek láthatóvá, s csakis ezen *megkülönböztető ismérv* miatt és alapján állnak egymással ellentétes viszonyban az adott *nem fajtái*. A *logica vetus* eme dichotomikus módszere révén lehetővé vált egyrészt a joganyag jobb megértése, másrészt a joganyag bizonyos mérvű rendszerezése is. A *quaestio* feloldásának e dialektikus eszköze, vagyis a nemek fajokra történő felosztása szorosan kötődik a *pro et contra*-logika alapján vitatkozó skolasztikus módszerhez. V. Piano Mortari: *Aspetti del pensiero giuridico medievale*. Liguori, Napoli 1979². 59. A *quaestio* az igazság dialogikus firtatása, amely eleve feltételezi egyrészt a szembenálló véleményeket, azok megfogalmazását és érvekkel való alátámasztását, majd azok olyan megoldását, ahol a distinkció alkalmazásának módja szintén érveket igényel, amiképpen így a kérdés megoldása is. Az érvek vezetnek a kérdés, a probléma meggyőző feloldásához, amely érvelési folyamat eredményében az ellentétes véleményt, és így ellentétes érveket felvonultató másik fél *meggyőzése* is benne foglaltatik. Vagyis a kérdés (*quaestio*) két, egymással szemben álló véleményt feltételez, amelyeket valóságosan vagy virtuálisan valakik képviselhetnek érvekkel, azaz szöveghelyekre és distinkciókra való hivatkozással. Errera rámutat arra, hogy a legelső glosszátorok közül néhányan, köztük Irnerius is, nagyon jártasak voltak a dialektikában, s az arisztotelészi szillogizmusok technikáját is viszonylagos biztonsággal kezelték: ez nyilvánvalóan áll magára Irneriusra, de ez inkább csak – erős – kivételt jelent azon főszabály alól, hogy az első glosszátorok a *logica vetus* jegyében munkálkodtak.

¹⁴¹ A vita tárgyát mindig jogi kérdések képezték, nem pedig ténykérdések. Berman: i. m. 130.

kozván¹⁴² – dialektikus érvelést tesznek „csak” lehetővé, amelyek valószínűleg helyesen kiválasztott premisszákból valószínűleg igaz konklúziót eredményeznek. A premisszák, s ezzel a megfelelő *locus* kiválasztásának a helyessége a konklúziók meggyőző erején volt lemérhető. Az arisztotelészi (a *Topikában* és a *Szofisztikus cáfolatokban* foglalt) dialektika bázisán a középkori logikusok pusztán a *premisszák igazsága* tekintetében, nem pedig a szillogizmus *deduktív struktúrája* tekintetében – mely logikai funkcióját tekintve változatlan – különbséget tettek a „dialektikus szillogizmus” „valószínűleg igaz” érvelése, a „bizonyosan igaz” „demonstratív szillogizmusa” és a „bizonyosan hamis” „szofista szillogizmus” között. A dialektikus érvelés a „jelentős véleményeket” alapul vevő *valószínű premisszákkal*¹⁴³ történő levezetések – szillogizmusok – vitájával, az érvek közötti választással, illetve a leginkább plauzibilis konklúzió meggyőző, hihető igazságával, a biztosan igaz és első állításokkal, mint premisszákkal érvelő tudományos igazolás-levezetés és a bizonyosan hamis szofista érvelés között volt mintegy félúton található.¹⁴⁴ A dialektikus vita kiindulási pontját adó jelentős vélemények (*endoxa*)¹⁴⁵ csak a valószínűség adta bizonyossággal rendelkeznek. Hangsúlyozni kell, hogy a *quaestiones de facto emergentes* tekintetében vitázó felek szillogizmusaihoz logikai szempontból egyszerűen csak valószínű premisszákat használtak. Olyanokat, mint a különböző *loci loicalesek*. Amennyiben *per leges probati* is voltak – ha törvényi szöveghelyekkel meg is erősítették ezeket –, amikor az adott római jogi (vagy kánonjogi) szövegre, normára alkalmazta azokat érvekként az *opponens* és a *respondens*, akkor egymással ellentétes, de *egyaránt ésszerű* konklúziókhöz vezettek az argumentatív levezetések. Azért, hiszen immáron elhagyták az abszolút biztos terepnumot, a törvény szövege által húzott határvonalat, s az élet által felvetett új esetekre való alkalmazhatóság kérdéseire adott válaszok csak a valószínű igazság erejével rendelkezhetek.¹⁴⁶

Alessandro Giuliani egész kötetet szentelt a glosszátorok dialektikus érvelés- és gondolkodásmódjának *probabilis*, azaz a „valószínűleg igazra” orientált, kontroverzián alapuló természetének bemutatására. A glosszátorok érvelése olyan dialektikus gondolkodásmód, amely a jogi eljárás természetéhez igazodik, s így a *relevancia* kérdése köré szerveződve kizárni, redukálni igyekszik mindent, ami –

A quaestio ex facto emergens olyan jogkérdés, amely a tényből fakad, ezért az egy *quaestio iuris*. Ezzel szemben a *quaestio facti* olyan kérdés, amely egy tény létezését illető megbizonyosodásra irányul, míg a *quaestio de facto* kifejezést a középkori jogászok olyan jogi kérdésre alkalmazták, amelyet már bírósági perben tárgyaltak. Bellomo: ‘Factum’ e ‘ius’... i. m. 24–25.

¹⁴² A mesterek *consiliumai*, mivel azonos a kettő struktúrája, gyakran változtak át az iskolákban megvitatott *quaestio de facto emergensekké*. Cortese: i. m. 71. G. Rossi: *Consilium sapientis iudiciale. Studi e ricerche per la storia del processo romano-canonico I. Secoli XII–XIII*. Giuffrè, Milano 1958. 38. Vö. Pokol: i. m. 93 skk.

¹⁴³ D. Ross: *Arisztotelész*. Osiris, Budapest 1996. 78. 81.

¹⁴⁴ Giuliani: i. m. 143.

¹⁴⁵ Az *endoxa* jelentéstörténetéhez és jelenlegi, a jogfilozófiai gondolkodásban betöltött szerepének értékeléséhez: G. Azzoni: *Endoxa e fonti del diritto* [http://cfs.unipv.it/opere/azzoni/endoxa.pdf].

¹⁴⁶ Errara: i. m. 60–61. Bellomo: ‘Factum’ e ‘ius’... i. m. 36–37. Bellomo: *I fatti e il diritto*... i. m. 569.

irracionalisként, szubjektívként, szenvedély által vezéreltként¹⁴⁷ – nem tartozik a szóban forgó kérdéshez. A retorikai és logikai elemeket vegyítő *positiones* tana¹⁴⁸ – amely a középkori dialektika középpontját jelenti – jól mutatja a kor igényét, hogy minden megkérdőjelezhető legyen, s hogy elutasítsanak minden rendszerező tudást.¹⁴⁹ Az arisztotelészi *problemát* felváltó *positio* mutatja, hogy az arisztotelészi dialektikát retorikai módon értelmezték e korban, s hogy ennek jegyében az egyik oldal *választása* elkerülhetetlen.¹⁵⁰ A meggyőzőbb oldal melletti *döntés* megkerülhetetlen, azonban maga a választhatóság területe behatárolt.¹⁵¹ A dilemma egyik oldalának választását, és nem annak problematikus *kinyitását* jelenti. Az igazság keresése úgy történik, hogy egy gyakorlati problémát alávetnek a két egymással szemben levő pozíció bizonyítékainak és cáfolatainak. Az egymással szemben megjelenő vélemények nem annyira egymás ellentétei, hanem a két álláspont érvekkel való végiggondolásáról van szó az igazság keresése közben.¹⁵² Ez eredményezi a jogászok dialektikus érvekkel folytatott gyakorlati igazságkeresésének *társadalmi-közösségi* megnyilvánulását.¹⁵³ A vitában részt vevő felek a tekintélyesnek tűnő véleményeknek adott *hitel* (*fides*) miatt foglaltak állást az egyik vagy a másik oldalon: ennek az attitűdnek alapvető és egyben a legeklatánsabb példája maga az *argumentum ab auctoritate* dialektikus érve.¹⁵⁴ A szakértőnek, a bölcsnek mindig nagyobb hitelt adtak, de azon véleménynek is, amely *tekintélyesebbnek, meggyőzőbbnek* tűnt. A tekintélyes érvek igazi *konfrontációja* valósult meg, de nem *dühödtt küzdelme*, mert az az erisztikus érvelés jellemzője.¹⁵⁵

¹⁴⁷ Giuliani: i. m. 150.

¹⁴⁸ A *positiones* az általánosan elfogadott véleményeket kétségbe vonó vélemények.

¹⁴⁹ Giuliani: i. m. 144.

¹⁵⁰ A *quaestio* mint *problema* önmagában tartalmazza a két egymással alternatív viszonyban álló válasz-lehetőség (*sic aut non*) közötti választást. Ez különbözik az egyszerű kérdéstől: „nem igaz, hogy így van?“, amely *egy* válaszadási lehetőséget tartalmaz *eldöntendő* kérdésként, de különbözik a *lényegre* vonatkozó kérdésektől is, tehát a „Mi ez?“ vagy a „Miért?“ kérdéseitől, mivel ezekre *számtalan* válasz adható. A diszjunktív kérdés azonban szorosan kötődik a lényegre vonatkozó kérdéshez, mivel az a nem ismert tudásterületen, ahol tehát az „első elvek“ még hiányoznak, illetve ahol az elvek eleve konstitutív módon a változóknak és a kontingenseknek a területéhez tartoznak, ott a kérdés meghatározhatatlan számú – de a vitában mindig csak párosával ütköztetett – *valószínű* véleménynek ad helyet, amelyekkel kapcsolatban mindig felvethető, hogy „vajon melyik a helyes?“. Ez utóbbi kérdés tehát magától vezet a lényegre vonatkozó kérdéshez, mivel állító, illetve tagadó igazságkutató *érvek* keresését feltételezi, ami *disputatiót* igényel. Ancona: i. m. 1–2.

¹⁵¹ Nem lehet megkérdőjelezni azt, ami teljesen evidens és ismert, továbbá azt, ami közel van az érzékeléshez, mert az érzéklet az igazság kritériuma, végül azt, ami messze van az érzékeléstől, mivel hit tárgyába tartozó dolgokról nem lehet vitatkozni. Giuliani: i. m. 144.

¹⁵² Ancona: i. m. 2.

¹⁵³ Giuliani: i. m. 148–150.

¹⁵⁴ Uo. 147.

¹⁵⁵ Uo. 146–147. Sem Michel Foucault, sem Roland Barthes nem értette meg igazán a középkori disputák lényegi természetét és jellemzőit. Az előbbi már azért sem, mert önmagát a *sofista*, politikai, hatalom-orientált diskurzus és társadalmi gyakorlat-felfogás örökösének vallja. Ez a nézőpont a specifikusan *dialektikus-konverzián alapuló* logikával együtt a *jogi* gondolkodás-és szemléletmódot is kiiktatja a vizsgálódásából, s mindezekre érzéketlen marad. M. Foucault: *Az igazság és igazságszolgáltatási formák*. Latin Betűk, Debrecen 1998. 64. 118. Barthes pedig úgy fogalmaz, hogy a disputába, a „dialektikus párviadalba“ „az erőszak bele van kódolva“. R. Barthes: A régi retorika. In Thomka B. (szerk.) *Az irodalom elméletei III*. Jelenkor, Pécs

A kivétel kvalitatív logikáját megjelenítő *méltányosság* a középkori jogi gondolkodás meghatározó eleme,¹⁵⁶ amelynek elvei a természetes igazságosság elveivel esnek egybe. A középkori jogászok a természetjog és a „dolgoz természeté”¹⁵⁷ klasszikus fogalmához kötődtek – hangzik Michel Villey és Alessandro Giuliani egybehangzó tézise. A szigorú jog és a méltányosság olyan alapvető *antinomikus* feszültséget ad, hogy így maga a jog filozófiája is antinomikus lesz, ami a kontroverzián alapuló keresés és vele a konfliktusban való választás momentumát is szervesen magában rejt egy olyan joganyagban, a iustinianusiban, amely ellentmondásokkal terhelt, miközben a méltányosságot alapvetőnek tekinti.¹⁵⁸ A középkori jogász, mint ahogy a dialektikus is, az „előnyben részesítendő”, a „választás”, a „döntés” logikájában bíz, amely elemeket a méltányosság elsőrendűen tartalmazza. A méltányosság – Giuliani meglátása szerint¹⁵⁹ – a mondott korban a dolgok természetének olyan sajátos *kutatási eszköze*, amely – kiindulópontként – a hasonló helyzeteket hasonló módon rendeli szabályozni. A szigorú jog és a méltányosság már említett antinomikus feszültsége – nagyon leegyszerűsítve – Bulgarus és Martinus ellentétes álláspontjaiban, az iskoláikban is tetten érhető.¹⁶⁰ Az esetnek megfelelő igazságos megoldás keresése és megtalálása a törvényhozó – és így a törvény – *mens* és a *sententia* momentumának összeütközésében történik. A méltányosság ekképpen pedig „szorosan kötődik a törvény értelmezésének »dialektikus« elméletéhez.”¹⁶¹ A bíró oldaláról közelítve pedig úgy kell fogalmaznunk, hogy az egymással ellentétes megoldások, döntések közül kell kiválasztani a leginkább méltányosat. A középkori jogász nagyon is tudatában volt annak, hogy milyen szorosan kötődik egymáshoz a kontroverzia révén alkalmazható, s csak a valószínű eredményt adó *a similibus*¹⁶² érvelés, a méltányosság, valamint a „kva-

1997. 92. A véleménykülönbséget a dialektikus-kontroverzián alapuló eljárásban nem az *erőszak*, hanem a *disputa* által kell feloldani, ami lehet *konfliktusos*, de sohasem erőszakos. Giuliani: i. m. 158. Vö. uo. 90.

¹⁵⁶ Az *aequitas*hoz, mint az analógiás jogfejlesztés eszközeéhez ld. Grossi: i. m. 168–171. Az *aequitas* a korai és a késő középkor közötti kontinuitás egyik alapvető jele, így az az egész középkoron átívelő és azt meghatározó fogalom. Uo. 177.

¹⁵⁷ Az *aequitas* a korban „a dolgok természetének” egyik dimenziója. Grossi: i. m. 143.

¹⁵⁸ Vö. Frivaldszky: *Klasszikus természetjog...* i. m. 176–187.

¹⁵⁹ Giuliani: i. m. 179.

¹⁶⁰ Uo.

¹⁶¹ Uo. 180.

¹⁶² Az *argumentum a simili* érvelésnek nem sok köze van a modern jogi analógiához, hiszen maga a *regula*, a szabály is kontroverzia nyomán születik és az alkalmazása is vita tárgyát képezi. Csak mikor a *regula* a formális dialektika hatására *maxima propositiō*vá válik, akkor ilyen axiomatikus értelme révén teremtődnek meg a feltételei a jog tudományos rendszerré szerveződésének. Az erre való törekvés első jelei – kivételként – már Abaelardusnál is észlelhetők. Giuliani: i. m. 196. A középkorban a *szabályok konfliktusában* kell keresni a hasonlatosságot, miközben a *similitudo rationis* időben különböző esetek közötti hasonlatosságot keres, amely hasonlatosság ugyanazon *minőség* megállapításának egyfajta kontingenciáját feltételezi, hiszen az egyik eset egy másikhoz hasonlatos lehet *bizonyos körülmény* tekintetében, míg egy másik tekintetében már nem lesz az. Csak a dialektikus és kontroverzián alapuló érvelés képes egy tény „releváns” körülményeit meghatározni, amely gondolkodásmódban lehetetlen a „ténybeli” és „jogi” elemeket mereven *szétválasztani*, de annyi bizton elmondható, hogy az esetek összehasonlítása hangsúlyosabbnak tűnik a szöveg értelmezésénél. A *similitudo rationis* következőképpen csak *valószínűleg igaz* konklúziót eredményez, így ezen analogikus eljárást a klasszikus

litatív” dialektikus, kontroverzián alapuló gondolkodásmód. Ha a jog biztosan meghatározott és szigorú lenne, akkor az igazolási módok deduktívak lennének, nem pedig a *similis ratio* alapján működőek.¹⁶³

A középkori jogászok cáfolatra irányuló kontroverzián nyugvó logikája külön tárgyalást érdemelne a középkori dialektika történetében, mely önmagában is *more iuridico* jellegű.¹⁶⁴ Mindent összevetve, a XIII. század közepéig a jogi gondolkodásmód, akárcsak a dialektikus is, nem mutat rendszerorientált jelleget – mutat rá Giuliani.¹⁶⁵ A közelmúltig a középkori jogászok gondolkodásmódjára – akárcsak a középkori dialektikára – csekély figyelem irányult, ami e kor jogászainak gyakorlati szemléletmódjának a meg nem értésével magyarázható. E jogászai szemléletmód szerint a jogtudomány *gyakorlati tudomány*,¹⁶⁶ a jogviták és a jogi viták megoldásának és azok *igazolásának* a művészete. A középkori jogászok ráéreztek arra, hogy a dialektikus módszert át lehet vinni az írott forrásoknak, a törvény értelmezésének a területére. Az *interpretatio iuris* ily módon nem a törvényszöveg értelmének a meghatározása, hanem egy tény minőségének a kutatása.¹⁶⁷ A dialektikus probléma strukturálisan úgy szerveződik, mint egy jogvita, a dialektikus vita pedig egy jogi mintát követő gondolkodásmód, amelyet a jog tudományára alkalmaznak ebben a korban.¹⁶⁸ Amint a középkori dialektikus, úgy a jogász sem szillogizmusokat készít, hanem kérdések között különböztet, azokat oldja meg.¹⁶⁹ A *quaestiones disputatae*, a *dissensiones dominorum* struktúrájukban voltaképpen nem mások, mint *quaestiones dialecticae*.¹⁷⁰ A *szabályok konfliktusa*, továbbá a megoldások iránt való kevésbé erős érdeklődés a jellemző (a *quaestiókban* a *solutio* néha el is marad) mind a dialektikus, mind a jogi érvelés esetében. A jogtudomány dialektikával való kapcsolata miatt egyfajta gyakorlati értelemben vett jogfilozófiai jelleget nyert, amiben szerepet játszik a

természetjog sajátosságának is tekinthetjük. Olyannyira így van ez, hogy az *argumentum a simili* leértékelődése akkor fog megtörténni, s akkor fog a leggyengébb érvnek számítani, amikor az első rendszerképző tendenciák megjelennek. A modern analógia a jog tudományosan megalkotott rendszeréből indul ki, ahol az analógia tökéletes, a konklúzió pedig biztos. Vagyis az *azonosság*, nem pedig a *ratio* pusztá *hasonlatossága* jelenti a kiterjesztés alapját. Az előbbieknél nyilvánvalóvá válik érthetővé az, hogy az *analogia iuris* fejezte ki a jogászok számára a XVI–XVII században a jogrendszer *egységességét* és *racionálisát*. A modern értelemben vett analógiánál a norma által szabályozott eset és a még nem szabályozott eset közössége magában a normában nyer elégséges okot. Ezzel szemben *similis ratio* sajátos analogikus eljárása partikuláris esetről partikulárisra halad, ami *argumentatív* – *argumentum a simili* – módon történő összehasonlító és *kiválasztó* momentumot tartalmaz, amelynek az alapjai a *statusok* retorikai tanában találhatóak meg. Giuliani: i. m. 171–177.

¹⁶³ Uo. 181.

¹⁶⁴ Uo. 162. A középkori – tág értelemben vett – logikusok élénken érdeklődtek a *Corpus iuris* iránt. Sokszor éppen azon passzusokra irányult a figyelmük, melyek a leginkább képezték a kontroverzia, disputa tárgyát a jogászok között. Ez is mutatja, hogy a római jogban egy meghatározott logikai struktúrát kerestek és találtak meg, amely a kontroverzián alapuló dialektikus logika, ami a „valószínűleg igazra” irányul. Uo. 150–151.

¹⁶⁵ Uo. 163.

¹⁶⁶ Uo. 85. 89. 132. 165.

¹⁶⁷ Uo. 164.

¹⁶⁸ Uo. 165.

¹⁶⁹ Uo. 167.

¹⁷⁰ Uo. 171.

dialektikus érvelésnek a jog praxisát és annak tudását egyszerre átható jellege. A kor jogászai számára – mutat rá Giuliani – ugyanis strukturális hasonlóság van a jogászi és a bírói érvelés és gondolkodásmód között.¹⁷¹ Ezt mutatja az is, hogy a középkori jogászok nem a jogkérdés és a ténykérdés szillogizmusával, mint egységes művelettel operálnak, hanem a jogi gondolkodás a jogalkalmazáskor egymást meghatározó *különböző kérdésekre* bomlik.

A középkori jogtudomány úgy fejleszthette ki a disputa művészetét, hogy a dialektikus kontroverzián nyugvó gondolkodásmód eleve feltételezte a másik ember véleményének *tiszteletét*, a vitás kérdésben a relevanciára való törekvést, illetve bizonyos *szabályok* és *elvek* meglétét, az *érvek* elfogadott készletét, amelyek mind a kérdésekre adandó válaszok kutatásának, s így az igazságkeresésnek *társas-kommunikatív* jellegét mutatják.¹⁷² Azonban a relevanciát is egy kölcsönös *cáfolatokon* alapuló vita keretében lehetett csak – mintegy negatív terminusokkal – hitelt érdemlően, ésszerűen megállapítani; a hibás érvelés, a becsapás és az irrelevancia az emberi kommunikáció *akadályaként* jelennek meg.¹⁷³ Így a például a „hiba” meghatározásának önálló helye van az igazság keresésében, ezért fontos, hogy az *érvelési hiba* minden *következményében* megnyilvánuljon (például az ellentmondásos, tarthatatlan konklúziók nyilvánvalósága révén¹⁷⁴), ami viszont csak a közös, interszjektív diszkurzív kutatás révén lehetséges. Ezen kutatási éthoszra és módszerre jellemző, hogy ezen társas igazságkeresés logikai struktúráként még akkor is megmarad, amikor egyéni filozófiai (és teológiai) igazságkeresésről van szó. Erre Aquinói Szent Tamás skolasztikus módszere is példa lehet, aki maga hivatkozik a disputatörikus módszer jogi eredetére,¹⁷⁵ s aki nagyon tudatában volt e módszer heurisztikus és módszertani jelentőségének, hiszen filozófiai kérdéseknél az *ítél* helyesen, aki egy lehetséges vitapartner minden felvethető ellenvetését, és egyáltalán minden felmerülő kétséget megfontolt, tehát mérlegelte „mindkét fél” érveit. *Summájának articulosa*i egy írásban reprodukált vita struktúrájával rendelkeznek: *quaestio (problema) – disputatio (argumenta*

¹⁷¹ Cicero örökségét mutatja Salisburynél az, hogy a jogi gyakorlati érvelést a retorikaihoz társítja, hiszen a *retorikait* tekinti a bírósági érvelés tipikus módjának. Retorikai hatást mutat az is, hogy a *meggyőzés* az érvelés központi eleme. A dialektika ugyanis a másik felet igyekszik meggyőzni, míg a retorika a peres felektől *különböző harmadik felet*, a bírót. Míg tehát a dialektikus érvelésben a meggyőzési folyamat az opponens és a válaszoló interakciójában zajlik, ahol mindketten egymás bírói, addig a retorikai érvelés „kifelé” igyekszik érvekkel hatást elérni. *Metalogicon*, i. m. 186. A relevancia jelentőségét mutatja, hogy irreleváns kérdéseknek kitenni a vitapartner, illetve a peres felet nemcsak logikailag helytelen, hanem erkölcsileg is inkorrekt. Giuliani: i. m. 169–170.

¹⁷² Uo. 89–90. 93. 148–149. 172.

¹⁷³ Uo. 143. 149. A. Giuliani: L’elemento ‘giuridico’ nella logica medioevale. *Ius* 15 (1964) 187–188.

¹⁷⁴ Egy logikailag érvényesen megalkotott szillogizmus, egyébként hibátlan *locus* is eredményezhet hamis konklúziót. Lásd V. Colli példáját: Una lectura di Giovanni Bassiano, „Dialectica disputatio” ed esposizione didattica nella esegesi di un passo dell’Infortiatum. *Ius commune* 11 (1984) 43, 46–47.

¹⁷⁵ *Metaph.*, III, I, 342; I, 995 b 3 skk. Idézi és elemzi Ancona i. m. 3. Ld. a 1. jegyzetét is. Ennio Cortese rámutat arra, hogy Szent Tamásnál olykor mennyire érződik a civiljog glosszátorainak gondolkodásmódja, sőt még a terminológiájuk is. Cortese: *La norma giuridica...* i. m. 101–102, 6. jegyzet Ld. Cortese: *Il rinascimento giuridico...* i. m. 42.

és *obiectioes*) – *determinatio (solutio)*.¹⁷⁶ Vagyis a skolasztikus disputa módszereinek az individuális filozófiai igazságkeresésre való alkalmazása is megőrzi gyökereit és strukturális azonosságát a bírósági vitával, mivel e korban meg voltak győződve arról, hogy *strukturális* azonosság van a filozófiai „kérdés” és a jogi „kontroverzia” között.¹⁷⁷

X. A jogi rendszerképzés elemeinek megjelenése és az aequitas ars-képző jellege

A római jog regulái nem voltak alkalmasak a mozaikszerű joganyag zárt rendszerbe szervezésére,¹⁷⁸ de a római jogászok és a glosszátorok nem is kívántak axiomatikusan szerveződő komplex rendszert létrehozni az abszolút tekintéllyel rendelkező joganyagból, amelyre – hangsúlyozzuk – az általuk kidolgozott elvek sem voltak, lettek volna alkalmasak.¹⁷⁹ Az arisztotelési értelemben vett tudomány „saját” „első” elveit nem dolgozták ki tehát, amelyekből az egész joganyag rendszere deduktív módon levezethető lett volna, de – mint mondtuk – nem is törekedtek erre. Sokkal inkább az általuk használt elvek és szabályok dialektikus vitája segítette a római jog anyagának rendszerező módon történő továbbfejlesztését, s ennyiben a glosszátorok a római jogászok nyomdokain jártak.¹⁸⁰ Talán fogalmazhatunk úgy, hogy a legnevesebb glosszátorok doktrinális véleményei révén – az abszolút tekintéllyel rendelkező iustinianusi törvénykönyvből – létrejött elvek (*notabilia*,¹⁸¹ *generalia*) olyan kiindulópontjait jelentették az érvelésnek, amelyek – Pattaro meglátásában¹⁸² – nemcsak *megalapozásukat* tekintve „gyengék”, mivel nem a jog tudományának (*scientia iuris*) első, saját elveiként (*principia propria*) szerepelnek, hanem egyszersmind az azokat alkalmazó *igazoló* érvelés

¹⁷⁶ E. Ancona i. m. 1-2.

¹⁷⁷ Giuliani: *La controversia*. . . i. m. 139.

¹⁷⁸ A *regula iuris* fogalma alá tartozó szabályok, elvek egyrészt az arisztotelési „tudomány elveihez” közelítenek a „definíciók” (*horoi, horiszmoi, definitiones*) tekintetében, másrészt a jog „általános elveire” is hasonlítanak. Pattaro: i. m. 485–486. A latin *definitio* „jogi meghatározást” jelent. P. Stein: *Regulae iuris. From juristic rules to legal maxims*. Edinburgh University Press, Edinburgh 1966. 39. 45. A köztársaság utolsó százada jogászainak definíciói inkább deskriptívek, semmint normatívák voltak, s így azok bármennyire is tekintélyeseknek számítottak, inkább a múlt, semmint a jövő felé irányultak. A. Carcaterra viszont rámutat arra, hogy Stein téved abban, hogy a *regula* és a *definitio* a római jogászoknál azonosak lennének egymással (uo. 69.). Érvelését ld. Carcaterra: i. m. 302 ssk.

¹⁷⁹ Lásd Severino Caprioli mindmáig haszonnal forgatható vaskos tanulmányát: *Tre capitoli intorno alla nozione di „regula iuris” nel pensiero dei glossatori*. *Annali di Storia del Diritto* 5–6 (1961–62) 221–374. Bulgarus volt az első, aki aktívan foglalkozott a *regula iuris*okkal. Cortese: *La norma giuridica*. . . i. m. 323. Azo már egy-két olyan *elvet* is megfogalmaz, amelyek a szabályok (*regulae*) alkalmazását támasztják alá. Uo. 243. Lásd Johannes Bassianus álláspontját a *regula* funkcióját és mibenlétét illetően: uo. 281. A *non ex regula ius sumatur* ősi római jogi elve elhagyásra kerül, s szabályozás hiányában, ha a *regulá*ban foglalt ugyanazon *ratio* fennáll, akkor a *regula* jogot alkot, azaz *facit ius*. Uo. 335–337. Az egyes glosszátorok *regulát* illető álláspontjainak ismertetését ld. Pattaro: i. m. 494–498.

¹⁸⁰ Villey: *La formazione*. . . i. m. 405, 445.

¹⁸¹ Pokol: i. m. 45.

¹⁸² Vö. Pattaro: i. m. 513, 537.

is „gyenge” racionalitást mutat, mert nem a tudományokra jellemző demonstratív szillogizmus szükségszerűen igaz állításokat eredményező dedukcióit, hanem a dialektikus szillogizmusok valószínű érveit használja. Ezek egymással szembevető szabályokként, általános érvekként a *brocardica* műfajának adtak életet.¹⁸³

A kommentátorok által alkalmazott *definitio*, azaz egy jogi *principium* rögzítése és kimondása révén az *argumentum a similibus* alapján való érvelésben rejlő véleményyszerűség és *megcáfolhatóság* vált kiküszöbölhetővé.¹⁸⁴ Így egy jogi szabályozás alkalmazhatósága egy új esetre vagy éppenséggel annak kizártsága, nem egy konkrét törvényi szöveghely szavainak analogikus kiterjesztésével, azaz a kiterjeszhetőségről való dialektikus vitával volt eldönthető, hanem könnyen és teljes egészében *levezzethető* volt a jog tudományának (*scientia iuris*) saját elveiből (*principia propria*) szillogisztikus-deduktív, azaz szigorú és *meg nem cáfolható* levezetés útján.¹⁸⁵ Az Orléans-ban elterjedt módszer szerint a mester a normatív rendelkezésekben benne levő jogi *principium* szintetikus, világos és kimerítő leírásával (*definitio*), annak minden kivételével és specifikációjával elérhette, hogy félretehette magát a törvényszöveget.¹⁸⁶ A jog tudományának saját elvei (*principia propria*) tehát, amelyek az egyes normákban azok *medulla rationis*aként, azaz „racionális velejeként” voltak megtalálhatóak, a *definitió*ok formájában olyan tudományos érvelésre alkalmas *premissákat* adtak, amelyekből minden további doktrinális következményt episztemológiailag érvényesen le lehet vonni apodiktikus, deduktív szillogizmusok¹⁸⁷ révén. A kommentátorok időszakában a jogászok figyelme így a jogforrások szövegéről egyre inkább áttért a forrásokból – a normák normatív jelentésének (*sensus*) közvetlen és specifikus meghatározásainak folyamatainak keresztül – kinyert, hermeneutikus eszközökkel letisztított *principium*okra, a jogtudomány elveire (*regulae iuris*),¹⁸⁸ ez utóbbiaknak a *Digestában* (50, 17) foglaltaknál erősebb, az arisztotelészi tudományeszmé szellemében felfogott *principium proprium* értelmében.¹⁸⁹ Míg a *Digesta* egyik híres regulája úgy hangzott, hogy a „*ius civile* körében minden definíció veszélyes: kevés ugyanis az olyan, amelyet nem lehetne visszájára fordítani”,¹⁹⁰ míg a glosszátorok iskoláinak – a *Digesta* említett regulájának fényében értelmezhető – jellemzője volt a minden általános és absztrakt fogalomtól, s így a definíciós tudástól való ódzkodás,¹⁹¹ ad-

¹⁸³ A *brocardák* használata nemcsak fényre hozta a jog általános elveit, hanem azok elmélyült alkalmazása azt a felismerést is hozta, hogy néha egyazon tárgyat, tárgykört egymással *ellentétes elvek* szabályoznak. Pattaro: i. m. 502–503.

¹⁸⁴ Errera: i. m. 111.

¹⁸⁵ Uo. 111–112.

¹⁸⁶ Uo. 109. A XII. században már bizonyos tekintetben megjelenő rendszerképző elemek és jelenségek értékeléséhez, így a „logikai grammatika” szerepének megnövekedésének, illetve a jogi szótárak keletkezésének hátteréhez ld. A. Giuliani: *L'«Ordo Iudiciarius» medievale tra retorica e logica*. In M. Bellomo (szerk.): *Die Kunst der Disputation. Probleme der Rechtsauslegung und Rechtsanwendung im 13. und 14. Jahrhundert*. i. m. 144–145.

¹⁸⁷ Vö. Errera: i. m. 74.

¹⁸⁸ Uo. 105.

¹⁸⁹ Uo. 108.

¹⁹⁰ *Digesta* 50, 17, 202. In Hamza G. – Kállay I.: *De diversis regulis iuris antiqui*. A *Digesta* 50. 17. regulái (latinul és magyarul). Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1998. 37.

¹⁹¹ Errera: i. m. 110. A definíciós tudás leértékelése a glosszátoroknál egyrészt a *Digesta*

dig ez már Jacques de Revigny *Dictionarium iuris*ának (*Alphabetum*) az időszaka. Ez utóbbi munka, ambiciózus célkitűzése szerint, a jog tudományának saját elveit (*principia propria*) tartalmazta, amelyekből minden további jogi doktrinális következmény levonható a *Második analitikában* foglalt tudományosmennyiség jegyében.¹⁹² Ne gondoljuk azonban, hogy a kommentátorok az új tudományos skolasztikus módszerrel, pusztán logikai műveletekkel „életidegen” szabályokat kívántak volna dedukálni, megkonstruálni. A *Digesta* egyik általános érvennyel megfogalmazott regulája, vagyis, hogy „a méltányosságnak mindenütt, de különösen a jogban kell érvényesülnie”¹⁹³ tetten érhető a kommentátorok gondolkodásmódja tekintetében is, mégpedig a glosszátoroknál használt eredeti értelmében, azaz nem a méltányosság absztrakt, elvont vagy szubjektivistá értelmezésében. Bár a kommentátorok felfogásában a szillogizmus *tartalmi igazsága* – és nem csak *logikai érvényessége* – az ontológiai rendre való vonatkozása révén volt biztosítva, amely valóságot definíciós eszközökkel lehet megismerni,¹⁹⁴ hozzá kell tenni, hogy ez a rend már a jogi norma szigorú definíciójának megalkotása előtt¹⁹⁵ létező egyfajta „nyers méltányosság” (*aequitas rudis*) által uralt harmónia, amelyet „konstruált méltányossággá” (*aequitas constituta*)¹⁹⁶ formálni nem csak a glosszátorok, hanem a kommentátorok meghatározó alakjai szerint is kifejezetten az *arsként* vett jogászai eszközökkel lehet,¹⁹⁷ ami a *disputatio* eszközét¹⁹⁸ sem nélkülözi.¹⁹⁹ Ez a méltányosság az az objektív, isteni igazságosságból származó rend,²⁰⁰ amely

fent idézett szöveghelyének, másrészt pedig retorikus-dialektikus hagyománynak tulajdonítható. Giuliani: *La controversia*. . . i. m. 181.

¹⁹² Errera: i. m. 99–101.

¹⁹³ *Digesta* 50, 17, 90. Hamza – Kállay: i. m. 18.

¹⁹⁴ Errera: i. m. 110.

¹⁹⁵ Padovani: i. m. 189.

¹⁹⁶ Az *aequitas rudis* és az *aequitas constituta* igazi *dialektikus viszonyban* álltak egymással – írja Paolo Grossi -, amit a *ténylegesség* és az *érvényesség* termékeny középkori feszültsége hozott létre. Grossi: i. m. 180.

¹⁹⁷ Andrea Padovani hosszú elemzése nyomán elmondhatjuk, hogy a nyers méltányosság olyan *alakatlan* anyag, amelyet a jogász *művészi* értő kézzel bölcsen alakítva formál. A kommentátorok, úgy mint Pierre de Belleperche, Cino da Pistoia, Jacques de Révigny egybehangzón ezt a képet hozzák a méltányosság és a jog kapcsolatára, ami a teológus Johannes Scotus Eriugena hatását mutatja. Padovani: i. m. 189–190. A jogot tehát ki kell emelni *jogvitákkal* (is) az alakatlan és nyers méltányosságból, de az *aequitas constituta*-jelleg mutatja azt, hogy a létrehozott jog is méltányosság, ha formált is, amely anyagát az emberi viszonyok természetéből nyeri, amögött pedig a teremtő Isten van, ahogy a középkori nagyhatású megfeleltetés is állította, s amelyre a jogászok is hivatkoztak: *natura, id est Deus*. Uo. 204. Ehhez kapcsolódóan megjegyezzük, hogy Jacques de Révigny Verdon püspöke, Pierre de Belleperche pedig Auxerre püspöke volt. Pokol: i. m. 76, 78.

¹⁹⁸ Egy idézet Cino da Pistoiaótól: „A méltányosság, csakugyan, el volt rejtve rejtett zugokban és a jog ruháját ölti a jogászok nehéz munkája és vitái által.” Idézi Padovani: i. m. 189–190.

¹⁹⁹ Padovani: i. m. 189–191. Megkockáztatjuk azt az összegzést, hogy míg tehát a glosszátorok idejében a méltányosság módszertani értelemben sajátos dialektikus, kontroverzián alapuló kutatási mód volt a maga antonómikusságában, amely az analógikus jogfejlesztés eszközével élt, addig a kommentátorok idejében a méltányosság ontológiai dimenziója némileg erősebbé válik a jogászai konstrukciók forrásoldalaként, ami a kontroverzián alapuló kutatás eszközét azonban továbbra sem nélkülözte.

²⁰⁰ Johannes Scotus Eriugena méltányosságról és igazságosságról vallott tanaihoz, illetve ezen kategóriáknak a glosszátorok gondolkodásmódjában való megjelenésének a lehetőségéhez, a fi-

alapvetően mindent elrendez a tekintetben, hogy kit mi illet, s hogy így kinek mit kell megadni, mint sajátját, aminek megállapítása az elsődleges jogi dimenzió kívül etikai vetülettel is rendelkezik.²⁰¹ A kommentátor jogász tehát nem pusz-

gyelemre méltó „áthallásokhoz” ld. Padovani: i. m. 54, 75, 124, 134, 138–139, 143–146, 166, 180–186, 192–193 195, 197–198. Iustinianus kodifikációjában az *aequitas* és az igazságosság mindent áthat, s az írott jog immáron nem állítható szembe a méltányossággal, sőt a jog és a méltányosság konceptuálisan azonosnak egymással. B. Biondi: *Il diritto romano cristiano II. La giustizia, le persone*. Giuffrè, Milano 1952. 35. Következésképpen a méltányosság központi helyet foglal el a *iustinianusi* kodifikációban, olyannyira, hogy a „*iustinianusi* jog nem más, mint méltányosság.” Uo. 41. Ezen — a klasszikus megfelelőjétől különböző — méltányosság tartalmát a nyugati patrisztika dolgozta ki. Nem a filozófusok vagy a rétorok, hanem az egyházatyák; a papok és a püspökök voltak azok tehát, akik meghatározó befolyást gyakoroltak a császári törvényekben foglalt méltányosság szóban forgó tartalmára. Uo. 40. Bár a iustinianusi kodifikáció a jogfejlődés lezárását jelenthette volna, és így a jog megmerevedését eredményezhette volna, azonban a benne foglalt méltányosság általános alapelveként és programatikusan megfogalmazva a maga minden jogviszonyt átható módján a társadalmi értékelvárásokhoz való rugalmas idomulást tette lehetővé. Nem a szigorú írott jog, hanem az írott jog örök kiigazítójaként megjelenő méltányosság diadalra jutását jelenti a iustinianusi törvényt. Uo. 37. Ez hozzájárulhat ahhoz, hogy a kodifikáció évszázadokon keresztül átívelő hallatlan sikerét megértsük: a méltányosság egyszerre volt a kodifikáció inspiratív ereje, de általánosan alkalmazandó eszközként a császári központi hatalom hiányában is képes volt a törvénykönyv – értő jogász „kezek” nyomán – a legkülönbözőbb társadalmi viszonyokhoz igazodni. Uo. Olyannyira, hogy Biondi szerint a római jog annyira magasztalt *egyetemessége* nem is annyira kategóriáiban és módszereiben rejlik, hanem inkább abban, hogy felfedezték és alkalmazták a méltányosság egyetemesen érvényes és így egyetemesen alkalmazható eszközét. Uo. Éppen a méltányosság tette lehetővé tehát azt, hogy a *Corpus iuris* a legkülönbözőbb korokban és országokban hatályban legyen, és fejlődve alkalmazkodjék a különböző viszonyokhoz. Míg a méltányosság *funkciója* mindig ugyanaz, addig *tartalma* változó a társadalmi lelkiismeret változásaihoz kötött igazságossági érzékhez kötöten. Uo. 38. A kérdés úgy fogalmazódik meg évszázadokkal később, hogy mit jelent voltaképpen a jogi szövegekhez, a recipiált római kódexhez való ragaszkodás, amely a méltányosság elsőbbségét hirdeti a szigorú joggal szemben, egy olyan politikai és jogi környezetben, ahol a császár (vagy a fejedelem) nem tölti be ugyanazon szerepet a törvény vonatkozásában, mint amilyent a római császár (Iustinianus) magának fenntartott. Márpedig a jog és a méltányosság közötti különbség, valamint azok tartalmának hiteles értelmezése továbbra is az ő kompetenciája, miközben a jogtudomány szerepének növekedése elkerülhetetlenné vált. A konklúziót azonban a következőkben fogalmazhatjuk meg Biondival: „A iustinianusi törvényhozás lelkét pontosan megértették a jogászok századokon át, akik – a római tanítást követve – sohasem választották szét a jogot és a méltányosságot.” Uo. 40. A méltányosság a középkorban a dolgok rendező elve, és Isten ezen harmonikus rend garanciája. Grossi: i. m. 176. A méltányosságot a *Prágai Töredék* ismeretlen glosszátora Istennel azonosítja: *Nichil autem est aequitas quam Deus. Fragmentum Pragense*. In H. Fitting (kiad.): *Juristische Schriften des früheren Mittelalters*. Waisenhaus, Halle 1876. 216. Vö. Padovani: i. m. 166, 181.

²⁰¹ Aquinói Szent Tamás a római jogból örökölt *aequitast* ismerte, s az arisztotelészi *epieikeiát* ezen méltányossággal azonosította, továbbá a *Codex* megfelelő szöveghelyeire is utalt. Mégis az arisztotelészi fogalmat használta, s így jobbra az arisztotelészi értelemben vett – de keresztényi értelemben átfórt – méltányosságot (*epieikeia*) teológiai és filozófiai-jogi értelmében a *törvényhez* való viszonyában, illetve *ítéllethozatali* kérdésként, továbbá mint *erényt* tárgyalja, vagyis nem a jogtudomány szemszögéből. A méltányosság Szent Tamás-i értelmében az igazságosság egyéni és a közösségi igényeit harmonizáló, – a *communis utilitas* kritériuma miatt – a *bonum commune*re irányuló jellel bíró, amiben az igazi igazságosság jegyében megállapítható a mindenki számára megadandó *suum*. Ebben Tamásnál az igazságosság fogalmának *ulpianus* meghatározása szerinti szubjektív, éreynként történő, konkrét aktív megvalósítása is benne foglaltatik, amiáltal a Másikat megillető *suum* magasabb – immáron keresztényi értelemben vett – erkölcsi mérce szerint kerül az adott esetben meghatározásra, másrészt pedig a

tán egy rendszerlogika által belülről vezérelt, kizárólag logikai módon konstruáló tudományos tevékenységet végez, hanem a dolgok meglévő harmonikus egységét tükröző, a talált méltányossági rendet formálva „rekonstruáló-teremtő” rendező művészi alkotást (is) végez,²⁰² amihez a méltányossági elveket a dolgok – eleve elrendezett – természetéből veszi, explicit jogi formát adva az emberi viszonyokban oldott, nyers méltányosságnak, mint tartalomnak.²⁰³

Másik járandóságára való orientáltság miatt a méltányosság nála erősen *társadalmi-közösségi* strukturáltságot hordoz. F. D’Agostino: *La tradizione dell’epieikeia nel medioevo latino. Un contributo alla storia dell’idea di equità*. Giuffrè, Milano 1976. 24–27. 77–119. Ld. különösen 98–99, 106–111. Azóta a középkori jogászok méltányosságáról az olasz jogfilozófusok és jogtörténészek jóvoltából jóval többet tudunk, s nem tűnik annyira homályosan általánosnak, mint ahogy azt D’Agostino annak idején joggal állította. Andrea Padovani és Paolo Grossi idézett munkái ebbe a sorba tartoznak.

²⁰² Grossi: i. m. 146–147. Lásd a 67. jegyzetben a Baldus de Ubaldistól való idézetet, amiből kiderül, hogy a (jog)tudomány elvei egy *rend céljaira* tartanak, vagyis nem önmagukat legitimálják. A rend harmonizálja ugyanis az elveket és a megismerés eszközeit azok céljai felé, s nem a megismerés eszközei hozzák létre a rendet. A kommentátor jogfilozófiai nézeteihez ld. Pokol: i. m. 85–87.

²⁰³ Grossi: i. m. 180.